

Netspar

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Wanneer met pensioen?

De effectiviteit van verschillende vormen van keuzebegeleiding

*Jelle Strikwerda
Bregje Holleman
Hans Hoeken*

DESIGN PAPER 242

NETSPAR INDUSTRY SERIES

DESIGN PAPERS zijn onderdeel van de **refereed Industry Paper Series**, dat wil zeggen beoordeeld en geaccordeerd door de Netspar Editorial Board. Ze bediscussiëren het ontwerp van (een component van) een pensioensysteem of -product, analyseren de doelstelling en bieden mogelijkheden voor het verbeteren van de doeltreffendheid ervan. Dit type paper is toegankelijk geschreven voor specialisten uit de sector, verantwoordelijk voor het ontwerpen van de besproken component. Design Papers bevatten een sectie waarin de auteurs naar aanleiding van de analyse hun eigen mening geven. Design Papers worden ter bespreking gepresenteerd bij Netspar evenementen, waarbij de panelleden bestaan uit vertegenwoordigers van academici en partners uit de sector, samen met internationale wetenschappers. Netspar Design Papers worden voor publicatie beoordeeld door de Netspar Editorial Board.

Colofon

Netspar Design Paper 242, maart 2024

Editorial Board

Mark-Jan Boes – VU Amsterdam
Damiaan Chen – De Nederlandsche Bank
Andries de Grip (chairman) – Maastricht University
Marcus Haveman – NN
Arjen Hussem – PGGM
Kristy Jansen – University of Southern California
Sven Klijnhout – Achmea
Raymond Montizaan – Maastricht University
Alwin Oerlemans – APG
Mariëtte Sanderse – PMT
Peter Schotman – Maastricht University
Erik Schouten – Ministerie van Financiën | Belastingdienst
Frank Smudde – APG
Jeroen Wirschell – PGGM
Marianne Zweers – a.s.r.

Ontwerp

B-more Design

Vormgeving

Bladvulling, Tilburg

Redactie

Jolanda van den Braak, Nijmegen
Netspar

Design Papers is een uitgave van Netspar. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur(s).

INHOUD

<i>Samenvatting</i>	4
<i>Abstract</i>	5
1. <i>Achtergrond</i>	6
2. <i>Methode</i>	16
3. <i>Resultaten</i>	26
4. <i>Conclusie en discussie</i>	29
<i>Referenties</i>	33
<i>Bijlagen</i>	37

Dankwoord

We bedanken TKP, PME pensioenfonds, BPL Pensioen en alle deelnemers voor hun onmisbare bijdrage aan dit onderzoek. Netspars Editorial Board en Partner Research Council danken we voor hun behulpzame commentaar op eerdere versies van dit paper.

Deze activiteit is (mede) gefinancierd met de PPS-toeslag van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat vanuit CLICKNL. CLICKNL is het topconsortium voor Kennis en Innovatie (TKI) van de Creatieve Industrie.

Affiliaties

Jelle Strikwerda – Universiteit Utrecht

Bregje Holleman – Universiteit Utrecht

Hans Hoeken – Universiteit Utrecht

Samenvatting

Pensioendeelnemers hebben goede begeleiding nodig bij het maken van (complexe) pensioenkeuzes. Voor die begeleiding is het belangrijk om een beeld te hebben van hoe het pensioenkeuzeproces verloopt. Een interessante theorie in dit verband is de Fuzzy-Trace Theory. Deze theorie komt erop neer dat passende keuzes vereisen dat deelnemers betekenisvolle verschillen tussen keuzealternatieven (accuraat) begrijpen. Ofwel: deelnemers nemen bij het maken van hun keuze relevante dimensies mee waarop de alternatieven gevolgen kunnen hebben – in plaats van uit te gaan van enkel numerieke verschillen in bedragen. Verschillende vormen van keuzebegeleiding kunnen hierbij helpen.

We hebben onder 2.328 deelnemers van 55 jaar en ouder van twee Nederlandse pensioenfondsen onderzocht hoe effectief twee vormen van keuzebegeleiding zijn bij de keuze om eerder, later of op de pensioenrichtdatum met pensioen te gaan. Die twee vormen van keuzebegeleiding zijn:

1. een waardeverhelderingsmethode (*Value Clarification Method*)
2. ervaringsverhalen (testimonials)

We vergeleken die twee vormen met:

3. een tekst over voor- en nadelen van de verschillende keuzealternatieven – vergelijkbaar met informatie die deelnemers standaard over de keuze kunnen vinden.

Deelnemers die de voor- en nadelentekst kregen voelden zich beter voorbereid dan deelnemers die de Value Clarification Method of de testimonials voorgelegd kregen. Ook waardeerden zij de voor- en nadelentekst beter en beoordeelden zij die als begrijpelijker dan de Value Clarification Method. Gezien de zeer kleine effectgroottes zijn deze verschillen praktisch echter nauwelijks relevant. Tot slot suggereren de resultaten dat deelnemers die de Value Clarification Method of de testimonials kregen, meer geneigd zijn om naar extra informatie te zoeken – er lijkt dus een activerende werking uit te gaan van de Value Clarification Method en de testimonials. Dit biedt aanknopingspunten voor het optimaliseren van de Value Clarification Method en de testimonials.

Abstract

Pension participants need appropriate support when making (complex) pension decisions. For this support, it is important to have an idea about the pension decision process. An interesting theory in this context is the Fuzzy-Trace Theory. This theory comes down to the fact that suitable decisions require participants to (accurately) understand meaningful differences between decision alternatives. This means that when making their decision, they have to take into account relevant dimension on which the alternatives may have consequences, rather than to rely on purely numerical differences in amounts. Various forms of decision support can help with this.

We conducted a study among 2,328 participants aged 55 and older of two Dutch pension funds on the effectiveness of two forms of decision support for the decision to retire earlier, later or at the retirement age: a Value Clarification Method and personal stories (testimonials). We compared those forms with a text with pros and cons of the different decision alternatives, which is comparable to the standard information that participants can find about this decision.

Participants who received the pros and cons text felt better prepared than participants who received the Value Clarification Method or the testimonials. The pros and cons text is also better appreciated and evaluated as more comprehensible than the Value Clarification Method. However, given the very small effect sizes, these differences are hardly relevant in practice. Finally, the results indicate that participants who received the Value Clarification Method or the testimonials are more likely to search for additional information – so the Value Clarification Method and the testimonials appear to have an activating effect. This offers leads for optimizing the Value Clarification Method and the testimonials.

1. Achtergrond

In 2022 schreef de Pensioenfederatie:

'Wie pensioen opbouwt, en wie met pensioen gaat, heeft heel wat te kiezen. Makkelijk zijn die keuzes vaak niet. Een onverstandige keuze kan ongunstige en ongewenste financiële gevolgen hebben. Pensioenfondsen helpen en begeleiden hun deelnemers daarom bij het nemen van de juiste beslissingen.'¹

En de AFM in 2023:

'Het is in het belang van pensioendeelnemers dat die goed worden begeleid bij het maken van de verschillende keuzes. Mensen hebben moeite met het maken van financiële keuzes met gevolgen voor de lange termijn, blijkt uit gedragsecconomisch onderzoek. Dit geldt ook voor pensioenkeuzes. Een niet passende keuze kan leiden tot teleurstellingen over het pensioen. [...]. De keuzes die deelnemers maken moeten zo goed mogelijk aansluiten bij hun behoeftes of doelstellingen.'²

Pensioendeelnemers staan dus voor diverse (complexe) keuzes met betrekking tot hun pensioen. Zo kunnen ze eerder of later dan de pensioenrichtdatum met pensioen gaan. Goede begeleiding bij dit soort keuzes is nodig. In de Wet toekomst pensioenen is expliciet opgenomen dat pensioenuitvoerders deelnemers op een adequate wijze dienen te begeleiden bij het maken van passende keuzes. Deelnemers moeten aangezet moeten worden tot relevante actie. De vraag is dan wat voor keuzebegeleiding deelnemers activeert en uiteindelijk in staat stelt een bewuste keuze te maken die zoveel mogelijk past bij hun wensen.³

1.1 Betekenisvolle keuzes

Voor de begeleiding is het belangrijk om een beeld te hebben van de manier waarop dat keuzeproces verloopt. De Fuzzy-Trace Theory (FTT, Reyna, 2008) werpt licht op hoe mensen keuzes maken. Deze theorie gaat uit van de verschillende manieren waarop mensen keuzealternatieven representeren en de gevolgen die dit heeft voor hun keuze – vooral toegepast op medische en gezondheidskeuzes (zie voor een overzicht Blalock & Reyna, 2016).

1 <https://www.pensioenfederatie.nl/website/publicaties/servicedocumenten/inspiratiedocument-op-weg-naar-keuzebegeleiding>

2 <https://www.afm.nl/nl-nl/sector/pensioenuitvoerders/informerendeelnemers/keuzebegeleiding>

3 <https://www.afm.nl/nl-nl/nieuws/2022/november/leidraad-keuzebegeleiding-pensioen>

Keuzes in het medisch domein zijn volgens Strikwerda et al. (2022) goed te vergelijken met keuzes binnen het pensioendomein. In beide domeinen moeten mensen kiezen tussen alternatieven waarvan de gevolgen vaak onzeker zijn en waarvan de wenselijkheid of onwenselijkheid kan worden bepaald op verschillende dimensies (bijvoorbeeld de mate van zekerheid, financiële maximalisatie, de levensstandaard). En in beide domeinen wordt informatie over de keuzealternatieven vaak eendimensionaal gepresenteerd. In het medisch domein krijgen patiënten ter ondersteuning bij het maken van hun keuzes vaak numerieke informatie, gericht op de waarschijnlijkheid van positieve en negatieve gevolgen van een bepaalde behandeling. In het pensioendomein ligt de focus meer op het communiceren van exacte geldbedragen in relatie tot de keuzealternatieven (bijvoorbeeld bedrag X bij pensionering op de pensioenrichtdatum, bedrag Y bij 12 maanden eerder met pensioen).

FTT gaat ervan uit dat mensen dergelijke informatie over de keuzealternatieven op twee manieren in hun geheugen opslaan: 1) een *verbatim*-representatie en 2) een *gist*-representatie. *'Verbatim representations capture the exact words, numbers, or images included in the stimulus, whereas gist representations capture the essential, bottom-line meaning of the stimulus to the person, including its emotional meaning'* (Blalock & Reyna, 2016, p. 781). Volgens FTT maken mensen bij voorkeur keuzes op basis van *gist*-representaties. Ze kijken naar de gevolgen van de keuzealternatieven op de dimensie(s) die zij belangrijk vinden. Gevolgen op dimensies die voor iemand van weinig of geen belang zijn, worden door diegene als irrelevant beschouwd en niet meegenomen bij het vormen van de *gist*-representatie van de keuze. Als geen van de dimensies relevant worden, is er voor een individu geen aanleiding om voor een van de keuzealternatieven te kiezen (dat wil zeggen, om af te wijken van de standaardkeuze). Op de dimensie(s) die wel belangrijk gevonden wordt (worden), probeert men de alternatieven zo plat mogelijk te slaan, tot een kwalitatief verschil tussen de keuzealternatieven op die dimensie(s).

Een voorbeeld. Een patiënt is gediagnosticeerd met een ziekte en heeft nog twee jaar te leven, grotendeels in goede conditie. De patiënt kan kiezen voor a) geen behandeling en b) een klinische studie die 50 procent kans geeft om het leven met twee jaar te verlengen, maar ook 50 procent kans geeft om de kwaliteit van leven aanzienlijk te verlagen gedurende de resterende twee jaar. De *verbatim*-representatie van deze informatie omvat het percentage en het kwantitatieve verschil tussen de twee opties. De *gist*-representatie slaat de opties plat tot kwalitatieve verschillen. Bijvoorbeeld: met zekerheid twee jaar in goede conditie versus mogelijk geen jaar meer in goede conditie. Of: met zekerheid het leven niet verlengen versus mogelijk

verlengen van het leven. De *gist* van deze keuze – en vervolgens de voorkeursoptie – hangt af van wat een individu belangrijk vindt, ofwel: aan welke dimensie waarop de opties gevolgen kunnen hebben iemand de meeste waarde hecht. Zo heeft de ene patiënt bijvoorbeeld nog één laatste wens: twee jaar rond de wereld reizen. De *gist* van de keuze zou gebaseerd kunnen zijn op de vraag of een van de opties een goede gezondheidstoestand garandeert (en dus geen invloed heeft op de reisplannen), waardoor de patiënt naar optie A wordt geduwd. Een andere patiënt hecht de meeste waarde aan tijd doorbrengen met familie en wil dit zo lang mogelijk kunnen doen, zelfs als dat in mindere conditie is. Voor deze patiënt zou de *gist* van de keuze gebaseerd kunnen zijn op de vraag of een van de opties een grotere kans geeft om het leven te verlengen. In dat geval heeft optie B de voorkeur.

Wat bovenstaande voorbeelden laten zien, is dat dezelfde opties kunnen leiden tot zeer vergelijkbare *verbatim*-representaties, maar tot verschillende *gist*-representaties – en vervolgens tot verschillende voorkeursopties. Dit omdat *gist*-representaties subjectieve interpretaties zijn van (numerieke) informatie, gebaseerd op de gevolgen van de opties op verschillende dimensies. Een relevante dimensie voor de een kan irrelevant zijn voor de ander, waardoor hun *gist*-representaties van de keuzealternatieven verschillen.

Onderzoeken in het medisch domein laten positieve effecten zien wanneer informatie over de keuze mensen begeleidt bij het geven van betekenis aan de keuzealternatieven. Dit pakt positiever uit dan wanneer mensen vergelijkbare maar meer numerieke en gedetailleerde informatie ontvangen. Als informatie mensen in staat stelt om kwalitatieve verschillen tussen de keuzealternatieven te bepalen – en dus *gist*-representaties te vormen – maken ze bijvoorbeeld vaker keuzes die overeenstemmen met hun waarden (Fraenkel et al., 2012); passend, in termen van de AFM. Ook rapporteren ze vaker te beschikken over voldoende kennis voor het maken van de keuze (Smith et al., 2014) en maken zij objectief betere keuzes (in dit geval betere risicobeoordeling en daaruit voortvloeiende keuzes) (Wolfe et al., 2015).

Ook voor pensioendeelnemers verwachten we positieve effecten als zij in staat gesteld worden om (accurate) *gist*-representaties van een keuze te vormen – waarbij relevante dimensies meegenomen worden. Ook verwachten we dat zij tot betekenisvollere keuzes komen. Bijvoorbeeld: een deelnemer staat voor de keuze om met pensioen te gaan a) op de pensioenrichtdatum (bijvoorbeeld 67 jaar) of b) eerder (bijvoorbeeld 64 jaar). Een *verbatim*-representatie van de informatie over de twee opties omvat de exacte bedragen die een deelnemer zou ontvangen (bijvoorbeeld optie a: 1.000 euro per maand, optie b: 825 euro per maand). De *gist*-representatie van deze informatie over de twee opties is gebaseerd op die dimensies waarop de

keuzealternatieven gevolgen kunnen hebben en waaraan de deelnemer waarde hecht. Welke dimensies bij deze keuze relevant kunnen zijn, bespreken we in de volgende paragraaf.

1.2 Relevante dimensies voor de keuze om eerder of later met pensioen te gaan

Strikwerda et al. (2024) hebben een interviewstudie uitgevoerd om in kaart te brengen welke dimensies meegenomen worden bij het geven van betekenis aan de verschillende alternatieven van de keuze om eerder of later met pensioen te gaan. Daaruit blijkt dat het bij deze keuze draait om drie dimensies:

1. voldoende inkomen: de opties bieden de deelnemer voldoende inkomen voor de gewenste levensstandaard
2. werk-privébalans: er is behoefte aan een andere verdeling tussen werktijd en privé-tijd
3. werkplezier: de deelnemer ervaart weinig of veel werkplezier.

Als werk het privéleven in de weg zit, kan dat aanleiding zijn om eerder met pensioen te gaan. Maar mogelijk haalt een deelnemer plezier uit het werk en het uitvoeren van betekenisvolle taken. Dan is doorwerken tot de pensioenrichtdatum en eventueel langer misschien een aantrekkelijke optie. Voorwaarde daarbij is dat elk keuzealternatief de deelnemer voldoende inkomen biedt voor de gewenste levensstandaard. De resultaten van Strikwerda et al. (2024) komen overeen met de bevindingen van verschillende nationale en internationale onderzoeken. Zo lijkt de keuze om eerder met pensioen te gaan sterk gerelateerd te zijn aan werkplezier. Van den Berg et al. (2010) hebben een systematische review uitgevoerd van onderzoeken naar factoren die de keuze voor vroegpensioen beïnvloeden en hebben focusgroepen gehouden met Nederlandse werknemers. Zij vonden dat een slechte gezondheid en slechte werkomstandigheden (bijvoorbeeld fysieke of psychosociale werkdruk en overwerk) belangrijke drijfveren zijn voor de keuze om eerder met pensioen te gaan. Zacher en Rudolph (2017) onderzochten het effect van veranderingen in werkplezier (dat wil zeggen: veranderingen in de cognitieve en affectieve evaluaties van werknemers over hun werkervaringen) op de pensioenintentie (dat wil zeggen: het overwegen om in de nabije toekomst met pensioen te gaan) van Australische werknemers. Ook zij zagen dat werknemers die minder plezier haalden uit hun werk eerder geneigd waren om vervroegd met pensioen te gaan, terwijl degenen die meer plezier ervaarden daartoe minder geneigd waren.

Dat de beslissing om door te blijven werken (na pensionering) samenhangt met werkplezier, wordt bevestigd door verschillende andere onderzoeken. Furunes et al.

(2015) voerden een longitudinale kwalitatieve interviewstudie uit om onder Noorse werknemers de belangrijkste drijfveren en obstakels te onderzoeken om door te blijven werken of met pensioen te gaan. Volgens de geïnterviewde werknemers waren er velerlei redenen om te blijven werken, waarbij het werkdomein (bijvoorbeeld collega's, inhoud van het werk) een sterkere drijfveer was om te blijven werken dan het persoonlijke (bijvoorbeeld gezondheid en de mogelijkheid om te werken) en/of privé-domein (bijvoorbeeld inkomen, partner en gezin). Dat sociale interacties en het ervaren van werk als betekenisvol belangrijk zijn bij de keuze om te blijven werken, blijkt ook uit onderzoeken in Duitsland (Fasbender et al., 2016), de VS (Beehr & Bennett, 2015) en Nederland (Van Solinge et al., 2021). Zowel Beehr en Bennet als Van Solinge et al. suggereren daarnaast dat de keuze om na pensionering te blijven werken, beïnvloed kan worden door het (aanvullende) inkomen dat werk biedt.

Ten slotte bespreken Beehr en Bennet (2015) ook factoren die deelnemers ertoe aanzetten om na hun pensionering niet-werkgerelateerde dingen te doen. Daaronder vallen doorgaans de wens om tijd door te brengen met familie, te reizen en andere vrijetijdsactiviteiten. De wens van veel deelnemers om veel tijd met hun partner door te brengen, blijkt uit de neiging van partners om gezamenlijk met pensioen te gaan (zie bijvoorbeeld Eismann en Henkens, 2017; Michaud et al., 2020). Alleenstaanden lijken de voorkeur te hebben om te blijven werken en later met pensioen te gaan. Dit kan deels worden verklaard door de sociale betekenis van werk, die in hun geval niet kan worden gecompenseerd door meer tijd met de partner door te brengen (Eismann et al., 2019).

Samenvattend kunnen we stellen dat verschillende onderzoeken factoren in kaart hebben gebracht die van invloed zijn op de keuze voor vroegpensioen en de keuzes om met pensioen te gaan en hoe de tijd te besteden tijdens het pensioen (werkend versus niet-werkend). Wat deze onderzoeken laten zien, is dat er rekening wordt gehouden met meerdere dimensies: de behoefte aan (meer) vrije tijd, werkplezier en het hebben van voldoende inkomen.

Ook in de Nederlandse pensioenpraktijk zien we deze dimensies terug. Zo is in opdracht van Nibud een kwalitatief behoefte-onderzoek uitgevoerd onder (bijna) gepensioneerden (Muzus, 2022) om meer inzicht te krijgen in ervaringen en behoeften van deelnemers rondom de keuze 'wanneer met pensioen te gaan?'. Daaruit blijkt dat de twee belangrijkste vragen van mensen die nadenken over deze keuze zijn: 1) Kan ik financieel gezien eerder stoppen? en 2) Wil ik echt eerder stoppen? De onderzoekers zien een samenhang tussen deze twee vragen: naarmate de behoefte om te stoppen groter wordt, neemt de bereidheid toe om genoeg te nemen met minder pensioen. Ook wordt in de rapportage over het onderzoek van Nibud aangegeven dat

diverse aspecten kunnen aanzetten tot het nadenken over deze keuze, zoals activiteiten buiten het werk die prioriteit krijgen (cf. werk–privébalans), werk dat steeds meer energie kost (cf. werkplezier) en de financiële situatie (cf. het hebben van voldoende inkomen).

Om *gist*-representaties te vormen voor de keuze wanneer met pensioen te gaan – en zo betekenisvolle keuzes te maken – zouden deelnemers zich ervan bewust moeten zijn of ze met de verschillende keuzealternatieven voldoende inkomen ontvangen voor de gewenste levensstandaard, of er behoefte is aan een andere verdeling tussen werktijd en privétijd en hoeveel werkplezier ze ervaren (Strikwerda et al., 2024). Pensioenplanners en andere hulpmiddelen (gericht op het helpen bepalen van de uitgaven tijdens pensionering) kunnen meer inzicht geven in de vraag of keuzealternatieven voldoende inkomen bieden voor de gewenste levensstandaard. Dit kan ook besproken worden in een (verplicht) pensioengesprek met een consulent of adviseur. In deze gesprekken kunnen ook de werk–privébalans en het werkplezier aan bod komen. Consulenten en adviseurs moeten deelnemers helpen in kaart te brengen welke dimensies voor hen relevant zijn om rekening mee te houden om betekenis te geven aan de keuzealternatieven.

De dimensies kunnen ook op de website van de pensioenuitvoerders worden gecommuniceerd. Dit kan in een meer 'traditionele' vorm (dat wil zeggen: in platte tekst op een webpagina), maar ook door gebruik te maken van bepaalde interventies. In het medisch domein worden bijvoorbeeld waardeverhelderingsmethoden en ervaringsverhalen gebruikt. Dit onderzoek richt zich op een vergelijking van de effectiviteit van deze interventies.

1.3 Waardeverhelderingsmethoden

Value Clarification Methods (VCM's) kunnen worden ingezet om deelnemers te helpen bepalen welke dimensies relevant zijn voor een keuze en hoe die aansluiten bij de keuzealternatieven (Fagerlin et al., 2013). Dit kan helpen voorkomen dat men relevante dimensies – zoals de werk–privébalans en het werkplezier in het geval van de keuze om eerder of later met pensioen te gaan – vergeet mee te nemen bij het vormen van een *gist*-representatie van de keuze. Verschillende onderzoekers vinden dat VCM's tools zijn die ook goed aansluiten bij de FTT, omdat ze kunnen helpen relevante dimensies te signaleren en te bepalen hoe deze aansluiten bij de keuzealternatieven (Pieterse et al., 2013; Brust–Renck et al., 2016; Reyna et al., 2022).

Momenteel worden VCM's vooral gebruikt als begeleiding bij het maken van medische keuzes. Dat gebeurt in diverse vormen. Mensen moeten bijvoorbeeld het persoonlijk belang van de mogelijke gevolgen van de verschillende keuzealternatieven

beoordelen, rangschikken of wegen (zie voor een aantal voorbeelden Strikwerda et al., 2022). In sommige gevallen vloeit hier een indicatie uit voort hoe die beoordeling, rangschikking of weging aansluit bij de verschillende keuzealternatieven.

Omdat VCM's vooral worden gebruikt in het medisch domein, zijn ze ook vooral in dit domein onderzocht. Maar zoals eerder beargumenteerd, kunnen inzichten uit het medisch domein toegepast worden in het pensioendomein (Strikwerda et al., 2022). Onderzoek in het medisch domein toont bijvoorbeeld aan dat VCM's kunnen zorgen voor minder onzekerheid voorafgaand aan het maken van een keuze (bijvoorbeeld omdat mensen zich meer geïnformeerd of begeleid voelen, of meer duidelijkheid hebben over persoonlijke waarden die voor de keuze relevant zijn) (Abhyankar et al., 2011; Witteman et al., 2020) en voor minder spijt ná het maken van een keuze (Feldman-Stewart et al., 2012). Bovendien kunnen ze leiden tot betere voorbereiding op het maken van een keuze (Feldman-Stewart et al., 2012; Fraenkel et al., 2007), meer activatie (Abraham et al., 2015; Fraenkel et al., 2007) en tot keuzes die meer in lijn zijn met iemands waarden (Abhyankar et al., 2011; Witteman et al., 2020).

1.4 Ervaringsverhalen

Een andere mogelijkheid om deelnemers te helpen betekenis te geven aan de keuzealternatieven, is door ze inzicht te geven in hoe andere deelnemers dit hebben gedaan. Daarvoor kunnen testimonials worden ingezet.⁴ Dit zijn verhalende voorbeelden van ervaringen van anderen die relevant zijn voor de keuze (Shaffer et al., 2021). Daardoor leren degenen die een keuze moeten maken niet alleen wat anderen kiezen, maar ook welke overwegingen daaraan ten grondslag liggen (Butow et al., 2005). Deelnemers kunnen deze ervaringen gebruiken om te zien of soortgelijke overwegingen op hun eigen situatie van toepassing zijn. Muzus (2022), in opdracht van Nibud, schrijft dat bij de keuze 'wanneer te stoppen met werken?' diverse dilemma's aan bod komen, zoals nu werken en straks meer geld versus nu meer vrijheid en straks minder geld. Bij die dilemma's gaat het vaak om wat voor iemand goed voelt, welke risico's ermee gepaard gaan en wat het beste bij iemand past. 'Verhalen van anderen en inzicht in welke overwegingen zij hebben gemaakt en welke waarden zij hierbij belangrijk vinden, helpen mensen hierbij' (Muzus, 2022, p. 24).

Ook testimonials zijn veelvuldig beschreven in literatuur uit het medisch domein. Ze zijn beschikbaar in verschillende vormen (tekst, audio, video) en kunnen gepresenteerd worden vanuit verschillende perspectieven (eerste persoon, derde persoon).

4 In de literatuur worden soms verschillende termen voor hetzelfde concept gebruikt, bijvoorbeeld 'narratieven', 'persoonlijke verhalen' en 'testimonials'. In dit paper hanteren we de term testimonials als een vorm van narratieven en persoonlijke verhalen.

Shaffer en Zikmund-Fisher (2013) onderscheiden drie typen testimonials op basis van inhoud: 1) proces, 2) uitkomst en 3) ervaring. Voor pensioenkeuzes zijn met name die eerste twee relevant.⁵ *Proces-testimonials* richten zich op het keuzeproces, op hoe iemand een bepaalde keuze heeft gemaakt en de cognitieve processen die daarbij een rol speelden (bijvoorbeeld welke dimensies belangrijk gevonden werden om mee te nemen). Een voorbeeld van zo'n testimonial is: 'Ik wist dat ik moest nadenken over mijn uiterlijk na beide operaties en hoe ik me daardoor zou voelen, en hoe bezorgd ik zou zijn over het terugkomen van de kanker.' (Shaffer & Zikmund-Fisher, 2013, p. 8). *Uitkomst-testimonials* bevatten informatie over de fysieke en psychologische gevolgen van keuzes (bijvoorbeeld de gevolgen die een behandeling heeft gehad). Een voorbeeld van zo'n testimonial is: 'Ik heb echt spijt van mijn keuze voor een lumpectomie [borstsparende operatie]. Ik ben constant aan het controleren op nieuwe knobbeltjes en maak me zorgen over de vraag of de kanker terugkomt.' (Shaffer & Zikmund-Fisher, 2013, p. 7).

Spijt is dus een emotie die ingezet kan worden om een uitkomst-testimonial vorm te geven. Connolly en Zeelenberg (2002) schrijven over spijt bij het maken van keuzes en de rechtvaardigingen die mensen gebruiken om minder spijt te ervaren van gemaakte keuzes. Een van de belangrijkste rechtvaardigingen om minder spijt te ervaren is 'dat iemand een zorgvuldige, bekwame keuze maakt op basis van een breed scala aan informatie die meegewogen kan worden' (Connolly & Zeelenberg, 2002, p. 215). Dit suggereert dat mensen aangezet worden om wél een doordachte keuze te maken door hen erop te wijzen dat anderen dit niet gedaan hebben bij het maken van een keuze '*[which] could lead directly to improved decision making*' (Connolly & Zeelenberg, 2002, p. 215).

Onderzoek naar de inzet van testimonials laat wisselende effecten ervan zien op het maken van keuzes. Op basis van hun literatuuronderzoek schrijven Shaffer et al. (2021) dat er niet genoeg bewijs is dat testimonials in het algemeen een toegevoegde waarde hebben om ze op te nemen in keuzebegeleiding. Specifiek gericht op het veranderen van gedragsintenties (zoals de intentie om gezonder gedrag uit te voeren), kunnen testimonials volgens Shaffer en Zikmund-Fisher (2013) wel ingezet worden. Dat blijkt ook uit de resultaten van Dillard et al. (2010), die de effecten van een voorlichtingsboodschap over darmkanker vergeleken met dezelfde voorlichtingsboodschap inclusief een testimonial. De testimonial uit het onderzoek van Dillard et al.

5 Ervaringstestimonials beschrijven de ervaring van ziektes of behandelingen (bijvoorbeeld hoe het is om een bepaalde medische behandeling te ondergaan). Bij pensioenkeuzes ondergaan deelnemers niet zozeer de keuze zelf, maar enkel het proces voorafgaand aan het maken van de keuze (proces-testimonials) en de gevolgen van de keuze (uitkomst-testimonials).

kwam van iemand die qua demografische kenmerken (geslacht, leeftijd) vergelijkbaar was met de respondenten. Identificatie kan namelijk een rol spelen bij eventuele effecten van testimonials. Zo suggereren de resultaten van Dillard en Main (2013) dat identificatie met de bron van de testimonial een positieve invloed kan hebben op gedragsintentie (zowel de intentie om meer informatie over de keuzealternatieven op te zoeken, als de intentie om voor een van de keuzealternatieven te kiezen).

In het mogelijke effect van testimonials op gedrag(sintentie) schuilt ook het risico van testimonials: er kan een sturende werking van uitgaan. Onderzoeken van bijvoorbeeld Ubel et al. (2001) en Winterbottom et al. (2008) tonen deze bias aan: mensen worden door de gebruikte testimonials in de richting van een bepaald keuzealternatief 'getrokken'. Ook bij testimonials als pensioenkeuzebegeleiding ligt dit risico op de loer, want zoals de European Insurance and Occupational Pensions Authority (EIOPA, 2013, p. 20) schrijft: *'By far the most used heuristic which people use to determine what decision they should make (e.g. what financial decision to make) is looking at other people. In uncertain situations [like pension decisions] people are very prone to see what others are doing; people infer their own behaviour from those of others.'* Een manier om te proberen dit tegen te gaan, is door voor elk keuzealternatief een testimonial te ontwikkelen en informatie zo gebalanceerd te presenteren.

1.5 Onderzoeksvragen

In dit paper onderzoeken we hoe effectief VCM's en testimonials zijn als keuzebegeleiding bij de keuze om eerder, later of op de pensioenrichtdatum met pensioen te gaan. Onder effectieve keuzebegeleiding verstaan we, in lijn met de Wet toekomst pensioenen, keuzebegeleiding die deelnemers in de eerste plaats activeert (bijvoorbeeld om in te loggen in een online omgeving) en hen uiteindelijk in staat stelt een bewuste en passende keuze te maken. Daarbij is het ook van belang dat deelnemers tevreden zijn met de gebruikte keuzebegeleiding. Lourenço et al. (2020) tonen aan dat de tevredenheid met een pensioentool een positief effect heeft op de acceptatie van het door de tool gegenereerde advies. Dat benadrukt het belang van het ontwerpen van aantrekkelijke en gebruiksvriendelijke keuzebegeleiding. En de Pensioenfederatie stelt dat naast het in staat stellen van deelnemers om een passende keuze te maken, keuzebegeleiding ook tot doel kan hebben om de deelnemer gemak en eenvoud te laten ervaren.⁶

6 <https://www.pensioenfederatie.nl/website/publicaties/servicedocumenten/inspiratiedocument-op-weg-naar-keuzebegeleiding>

Standaard kunnen deelnemers informatie over de voor- en nadelen van eerder, later of op de pensioenrichtdatum met pensioen gaan vinden op de website of in de pensioenplanner van het pensioenfonds, in brieven en in aanvraagformulieren die deelnemers over deze keuze ontvangen. Daarbij kan zowel op de financiële gevolgen als op het belang van een goede werk-privébalans en werkplezier gewezen worden. In dit onderzoek vergelijken we een traditionele tekst met voor- en nadelen van de verschillende keuzealternatieven – vergelijkbaar met teksten die in de praktijk worden gebruikt – met 1) een Value Clarification Method (VCM) die deelnemers helpt om voor zichzelf een beeld te krijgen hoe zij ervoor staan qua werk-privébalans en werkplezier en 2) twee testimonials waarin deelnemers lezen hoe andere deelnemers betekenis hebben gegeven aan de keuzealternatieven en daar achteraf (deels) bedenkingen bij hebben. De volgende drie vragen staan hierbij centraal:

- 1) In welke mate activeren de verschillende vormen van keuzebegeleiding de deelnemers bij het maken van de keuze om eerder of later met pensioen te gaan?
- 2) In welke mate dragen de verschillende vormen van keuzebegeleiding bij aan de voorbereiding van deelnemers op het maken van de keuze om eerder of later met pensioen te gaan?
- 3) In welke mate worden de verschillende vormen van keuzebegeleiding gewaardeerd door de deelnemers?

2. Methode

2.1 Materiaal

Voor dit onderzoek hebben we drie vormen van keuzebegeleiding ontworpen voor de keuze om eerder of later met pensioen te gaan:

- 1) een tekst met voor- en nadelen van eerder of later met pensioen gaan
- 2) een VCM
- 3) twee testimonials

Elk van deze drie vormen van keuzebegeleiding zou op de website van een pensioen-uitvoerder geplaatst kunnen worden, als voortraject voor deelnemers voordat zij de pensioenplanner van de uitvoerder ingaan. Elk van de drie vormen bevat informatie over het belang van de werk-privébalans en het werkplezier, gebaseerd op de resultaten van Strikwerda et al. (2024). Deelnemers worden erop gewezen dat het mogelijk is dat ze in hun privéleven last hebben van hun werk, waardoor ze bijvoorbeeld weinig tijd hebben of te moe zijn om leuke dingen te doen met familie en vrienden. Het kan dan interessant zijn om eerder met pensioen te gaan, als dat financieel mogelijk is. Ook lezen deelnemers dat werk plezier of een goed gevoel kan geven, bijvoorbeeld door het contact met collega's en het uitvoeren van zinvolle taken, wat redenen kunnen zijn om langer te blijven doorwerken.

In alle drie de condities wordt daarnaast het belang van (het uitzoeken van) de financiële gevolgen genoemd van eerder of later met pensioen gaan. Ook hebben we geprobeerd de tijd om de keuzebegeleiding te lezen/gebruiken voor zover mogelijk enigszins vergelijkbaar te houden – maar het antwoorden op stellingen van de VCM vraagt meer tijd dan het lezen van een tekst.

Tot slot hebben communicatiespecialisten van PME pensioenfondsen en BPL Pensioen alle drie de condities kritisch beoordeeld (evenals de vragenlijst in paragraaf 2.3) en deze waar nodig herschreven (bijvoorbeeld naar B1-niveau).

Elk van de drie condities heeft een aantal eigen kenmerken. Die bespreken we hieronder.

2.1.1 Tekst met voor- en nadelen

De tekst met voor- en nadelen van eerder of later met pensioen gaan is gebaseerd op informatie over deze keuze uit Pensioen 1-2-3, brieven en aanvraagformulieren die deelnemers over deze keuze ontvangen van hun pensioenfondsen en informatie uit de pensioenplanner van verschillende pensioenfondsen. Daarmee is de tekst vergelijkbaar met teksten die in de praktijk worden gebruikt. De tekst bevat daarnaast de in

paragraaf 2.1 genoemde informatie over de werk-privébalans en het werkplezier. Zie Bijlage 1 voor de uiteindelijke tekst met voor- en nadelen.

2.1.2 Value Clarification Method

De VCM is een interactieve tool die deelnemers inzicht geeft in en stimuleert om na te denken over hun huidige werk-privébalans en werkplezier. Daarvoor hebben we twee Nederlandse gestandaardiseerde en gevalideerde vragenlijsten in de VCM verwerkt:

- De SWING (Survey Work-home Interaction – Nijmegen) is een instrument om de werk-privébalans op een betrouwbare manier te meten (Geurts et al., 2005). De SWING bestaat uit twee delen: 1) de invloed van werk op het privéleven en 2) de invloed van het privéleven op werk. In het kader van de beslissing om eerder of later met pensioen te gaan, gaat onze aandacht enkel uit naar het eerste deel. Dat eerste deel bestaat uit dertien schaalvragen: acht over de negatieve invloed van werk op het privéleven en vijf over de positieve invloed. Wij gebruiken alleen de acht items over de negatieve invloed (zoals 'Hoe vaak komt het voor dat u thuis prikkelbaar bent, omdat uw werk veel van u vraagt?' en 'Hoe vaak komt het voor dat uw werk tijd vraagt die u liever met uw partner/familie/vrienden zou doorbrengen?'). Uit Strikwerda et al. (2024) komt namelijk met name de negatieve invloed van werk op privé naar voren als overweging om eerder te stoppen. Bovendien blijft zo het aantal items in de VCM beperkt. Wel hebben we aan die acht items zelf nog een item toegevoegd, namelijk de vraag: 'Hoe vaak komt het voor dat u thuis moe bent, omdat uw werk veel van u vraagt?'. Dit hebben we gedaan om tot een oneven aantal items te komen. Zoals we verderop in deze paragraaf schrijven, wilden we deelnemers feedback geven op hun scores op de schalen van de VCM in de vorm van hun mediaanscore. Omdat dit met een even aantal (acht) niet gaat, hebben we een extra item toegevoegd dat goed aansluit bij de rest van de items. De negen items worden beantwoord op een 4-puntschaal van 'nooit' naar 'altijd'; Cronbachs $\alpha = .87$.
- De UBES (Utrechtse Bevlogenheidsschaal) is een gevalideerd instrument om de werkbevlogenheid – wij hanteren de term 'werkplezier' – van individuen te meten (Schaufeli & Bakker, 2004). De oorspronkelijke versie van de UBES bestaat uit 24 items, maar de ontwikkelaars hebben ook een verkorte versie van de vragenlijst ontworpen. Wij gebruiken die verkorte versie, bestaande uit negen items

zoals 'Als ik werk, voel ik me fit en sterk' en 'Ik ben enthousiast over mijn baan'.⁷ Items worden beantwoord op een 7-puntsschaal van 'nooit' naar 'dagelijks'; Cronbachs $\alpha = .95$.

Na het doorlopen van beide vragenlijsten kregen deelnemers de in paragraaf 2.1 genoemde informatie over de werk-privébalans en het werkplezier. Daarnaast kregen ze feedback op hun scores op de twee vragenlijsten, in de vorm van hun mediaanscore. Dat betekent dat een deelnemer met bijvoorbeeld een mediaanscore 'soms' op de SWING en 'een paar keer per maand' op de UBES de volgende feedback te zien kreeg: 'Op basis van uw antwoorden op de vragen over uw werk-privébalans zit uw werk soms uw privéleven in de weg' en 'Op basis van uw antwoorden op de stellingen over uw werkplezier, ervaart u een paar keer per maand (veel) plezier in uw werk'. Een voorbeeld van de uiteindelijke VCM staat in Bijlage 2.

2.1.3 Testimonials

In de twee testimonials lezen deelnemers hoe twee fictieve deelnemers een keuze hebben gemaakt om eerder of later met pensioen te gaan, welke overwegingen daaraan ten grondslag lagen en hoe ze daar achteraf (deels) bedenkingen bij hebben. We hebben ervoor gekozen alleen de afwijkende keuzealternatieven ten opzichte van de standaardkeuze in de testimonials uit te lichten (eerder en later dan de pensioenrichtdatum), niet de standaardkeuze zelf (op de pensioenrichtdatum).

Strikwerda et al. (2024) schrijven dat het belang van de werk-privébalans voor de keuze om eerder met pensioen te gaan bijvoorbeeld tot uiting komt bij deelnemers voor wie activiteiten buiten het werk beter gaan bevallen. Deelnemers vinden dat ze lang genoeg hebben gewerkt en dat het tijd is om (van andere dingen) te gaan genieten, zoals van meer tijd voor zichzelf, samen met de partner, de kleinkinderen of om te gaan reizen. Uit onderzoek van Wijzer in Geldzaken (2015) blijkt dat bijna driekwart van de deelnemers van plan is om hobby's op te pakken zodra ze met pensioen zijn, dat ruim de helft wil gaan reizen en dat ruim een derde meer wil gaan genieten van de kleinkinderen.

7 In de VCM hebben we items uit zowel de UBES als de SWING enigszins herschreven, in afstemming met communicatiespecialisten van PME pensioenfondsen en BPL Pensioen, naar taalniveau B1. Zo hebben we het item 'Mijn werk brengt mij in vervoering' bijvoorbeeld vervangen door 'Ik word intens blij van mijn werk'. Items die geen herschrijving nodig hadden, maar wel een woord bevatte dat mogelijk een toelichting behoefde, zijn voorzien van een vraagteken-icoontje waar deelnemers op konden klikken voor een toelichting, zoals 'prikkelbaar – snel boos worden'.

Strikwerda et al. (2024) geven ook aan dat een groep deelnemers later met pensioen gaat, omdat ze veel plezier in het werk hebben en omdat het werk ze sociale contacten biedt. Uit onderzoek van Wijzer in Geldzaken (2018) blijkt dat bijna een kwart van de deelnemers langer wil doorwerken dan de AOW-datum, mits ze daartoe in staat zijn, met als belangrijkste redenen dat men het leuk vindt om te blijven werken en actief wil blijven. Ook het contact met collega's, financiële redenen en intellectuele uitdaging worden genoemd.

Zoals gezegd hebben we onze testimonials vormgegeven aan de hand van de meest voorkomende redenen om eerder of later met pensioen te gaan en bewoordingen op basis van de quotes uit de interviews met echte deelnemers in de resultaten van Strikwerda et al. (2024). Zo proberen we voor herkenning en identificatie bij de deelnemers te zorgen, wat een positieve invloed kan hebben op het effect van de testimonials (zie bijvoorbeeld Dillard en Main (2013), waar identificatie een positieve invloed heeft op verschillende gedragsintenties).

In de ene testimonial laten we een deelnemer aan het woord die eerder met pensioen is gegaan, in de andere een deelnemer die later met pensioen is gegaan. Mogelijk kunnen mensen aangezet worden een doordachte keuze te maken als ze gewezen worden op anderen die géén zorgvuldige, bekwame keuze hebben gemaakt op basis van een breed scala aan informatie (zie Connolly & Zeelenberg, 2002). We hebben de testimonials daarom zo vormgegeven dat de deelnemer spijt heeft bepaalde overwegingen niet te hebben meegewogen in de beslissing. De deelnemer die eerder is gegaan, heeft spijt dat hij niet meer heeft nagedacht over het werkplezier, maar is tevreden met de huidige werk-privébalans. De deelnemer die later is gegaan, heeft spijt van de werk-privébalans tijdens het doorwerken, maar is tevreden met wat het werkplezier hem heeft opgeleverd. Op deze manier lichten we niet slechts één keuzealternatief uit; de informatie wordt gebalanceerd gepresenteerd en we proberen de mogelijk sturende werking van testimonials tegen te gaan.⁸ Op basis van de classificatie van Shaffer en Zikmund-Fisher (2013) vormen beide testimonials een combinatie van een proces- en een uitkomst-testimonial.

Verder zijn de testimonials zoveel mogelijk vergelijkbaar gehouden (woordenaantal, vergelijkbare afbeeldingen met zowel een man als vrouw en voor de geboortejaren gangbare voornamen (volgens de Nederlandse Voornamenbank van het Meertens Instituut)), waar ook met het geslacht (gezien de overwegend mannelijke populatie van de te benaderen deelnemers) en leeftijd van de bron van de testimonials

8 Daarnaast controleren we hiervoor met het item over de intentie voor de keuze van de pensioendatum, zie paragraaf 2.3.4.

Tabel 1. Demografische kenmerken van de deelnemers, uitgesplitst naar conditie en totaal

	Voor- en nadelentekst (n = 802)	Value Clarification Method (n = 770)	Testimonials (n = 756)	Totaal (n = 2.328)
Gemiddelde leeftijd (range)	61 (55-68)	61 (55-67)	61 (55-68)	61 (55-68)
Geslacht				
Man	708	675	667	2050 (88,1%)
Vrouw	92	91	87	270 (11,6%)
Wil ik niet zeggen	2	4	2	8 (0,3%)
Hoogst afgeronde opleiding*				
Geen	4	2	2	8 (0,3%)
Basisonderwijs, vmbo, onderbouw havo/vwo, mbo-1	218	202	201	621 (26,7%)
Bovenbouw havo/vwo, mbo-2, mbo-3, mbo-4	320	333	306	959 (41,2%)
Hbo, wo	260	233	247	740 (31,8%)

* Gebaseerd op de indeling van het onderwijsniveau die het CBS hanteert: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/33/verschil-levensverwachting-hoog-en-laagopgeleid-groeit/opleidingsniveau>.

geprobeerd is in te spelen op identificatie door de doelgroep. Na het lezen van de testimonials kregen de deelnemers de in paragraaf 2.1 genoemde informatie over de werk-privébalans en het werkplezier. Zie Bijlage 3 voor de uiteindelijke testimonials.

2.2 Deelnemers

De uitnodiging voor het onderzoek is gestuurd naar 26.130 deelnemers van PME pensioenfonds (voor werknemers in de metaal- en techindustrie) en naar 14.204 deelnemers van BPL Pensioen (voor werknemers in de groene en agrarische sector). In totaal zijn dus 40.334 deelnemers uitgenodigd, allen 55 jaar of ouder, actief pensioenopbouwend en van wie het e-mailadres bekend was. Deelnemers die op dat moment geen werk hadden, ontvingen geen uitnodiging. Van alle genodigden hebben 2.328 deelnemers het onderzoek ingevuld én afgerond (5,8% *response rate*). Zie Tabel 1 voor de demografische kenmerken van de deelnemers.⁹

Met een variatieanalyse (ANOVA, *Analysis of Variance*) hebben we gekeken naar eventuele verschillen tussen de drie condities in termen van pensioenoriëntatie, zekerheid over financiële zaken, eigen-effectiviteit met betrekking tot financiële

9 753 deelnemers zijn begonnen met het onderzoek, maar hebben het niet afgerond. 38 deelnemers lieten aan het eind van het onderzoek een open opmerking achter dat het voor hen niet duidelijk was op welke 'aangeboden informatie' de vragen uit het onderzoek betrekking hadden (bijvoorbeeld de keuzebegeleiding die in paragraaf 2.1 beschreven wordt of de informatie die in het verleden door de pensioenfondsen gecommuniceerd is). De gegevens van deze twee groepen deelnemers zijn niet meegenomen in de analyse.

zaken en leeftijd en de hoeveelheid van het vak economie in de schoolopleiding (zie paragraaf 2.3). De condities bleken hierop niet te verschillen. Daarnaast hebben we met een Chi-kwadraat gekeken naar eventuele verschillen tussen de condities in termen van geslacht, opleidingsniveau, het hoogste onderwijsniveau waarop het vak economie is gevolgd en het bijwonen van informatiebijeenkomsten of workshops op het terrein van persoonlijke financiën (bijvoorbeeld over pensioen) (zie paragraaf 2.3). Ook hierop bleken de condities niet te verschillen. De groepen deelnemers in de drie condities zijn dus vergelijkbaar.¹⁰ Wel bleken in de VCM-conditie *meer* en in de voor- en nadelenconditie *minder* deelnemers af te haken tijdens het gebruik van de interventie.¹¹

2.3 Vragenlijst

Nadat deelnemers een van de drie vormen van keuzebegeleiding aangeboden kregen, kregen ze items voorgelegd over de mate waarin ze zich voorbereid voelden op het maken van de keuze om eerder of later met pensioen te gaan. Ook kregen ze items over de mate van waardering van de verschillende vormen van de keuzebegeleiding. We keken daarvoor naar de waardering en de begrijpelijkheid van de keuzebegeleiding. Tot slot hebben we vragen gesteld over de activatie om de financiële gevolgen van de keuzealternatieven te gaan uitzoeken, de intentie voor de keuze van de pensioendatum en enkele demografische kenmerken.

2.3.1 Voorbereiding op het maken van de keuze

Om de mate te meten waarin een deelnemer het gevoel heeft door de keuzebegeleiding goed voorbereid te zijn op het maken van de keuze, gebruikten we een aangepaste versie van de *Preparation for Decision Making Scale*. Deze schaal is ontwikkeld om besluitvormingsprocessen te evalueren rondom het voorbereiden van patiënten op het maken van keuzes en het bespreken van die keuzes met hun behandelaars

10 Daarnaast hebben we gekeken naar eventuele verschillen tussen de twee groepen deelnemers die de verschillende volgorde van testimonials kregen (zie paragraaf 2.4), op het gevoel van voorbereiding van de deelnemers, waardering van de keuzebegeleiding, activatie en de intentie voor de keuze van de pensioendatum. We hebben een enkel verschil gevonden, dat praktisch echter nauwelijks relevant is.

11 De drie condities verschillen significant in het aantal deelnemers dat afhaakt tijdens het gebruik van de interventie ($\chi^2(2) = 42.19$, $p < .001$; *Cramer's V* = .121). Tijdens het gebruik van de voor- en nadelen tekst haakten significant ($p < .001$) minder mensen af dan verwacht ($N = 26$). Tijdens het gebruik van de VCM haakten significant ($p < .001$) meer mensen af dan verwacht ($N = 90$). In tegenstelling tot bij onze andere analyses, zijn bij deze analyse uiteraard wel de deelnemers meegenomen die de vragenlijst niet hebben afgerond.

(Bennett et al., 2010). We hebben deze vragenlijst aangepast aan de pensioencontext en daarbij met name de items over 'het bespreken met de behandelaar' weggelaten. Dat resulteerde in zes items, waaronder: 'Deze informatie heeft mij voorbereid om een betere keuze te maken over het moment waarop ik met pensioen ga' en 'Deze informatie heeft mij geholpen na te denken over de voor- en nadelen van de mogelijke momenten om met pensioen te gaan'. Deze items worden beantwoord op een 5-puntsschaal van 'helemaal mee oneens' tot 'helemaal mee eens'; Cronbachs $\alpha = .93$.

2.3.2 *Waardering keuzebegeleiding*

Om de waardering en begrijpelijkheid van de aangeboden keuzebegeleiding te meten, hebben we vier items opgesteld die zijn gebaseerd op items die voorgesteld worden door Maes et al. (1996, pp. 208-209).

Voor waardering vroegen we de deelnemers op een 5-puntsschaal aan te geven hoe ze de aangeboden keuzebegeleiding vonden: 'Oninteressant – Interessant', 'Afstandelijk – Aansprekend', 'Saai – Boeiend' en 'Onpersoonlijk – Persoonlijk'; Cronbachs $\alpha = .84$.

Voor begrijpelijkheid vroegen we de deelnemers ook op basis van een 5-puntsschaal hoe ze de aangeboden keuzebegeleiding vonden: 'Moeilijk op mijn eigen situatie toe te passen – Makkelijk op mijn eigen situatie toe te passen', 'Onduidelijk – Duidelijk', 'Onoverzichtelijk – Overzichtelijk' en 'Omslachtig – Bondig'; Cronbachs $\alpha = .91$.

2.3.3 *Activatie*

Voor het maken van een afgewogen keuze om eerder, later of op de pensioenrichtdatum met pensioen te gaan, moeten deelnemers ook weten wat de financiële gevolgen zijn van die keuzealternatieven. Om te meten of de deelnemers ook van plan zijn om die gevolgen te gaan uitzoeken, ontvangen ze het item 'Ik ben van plan om binnenkort uit te zoeken hoeveel pensioen ik krijg', dat wordt beantwoord op een 5-puntsschaal van 'helemaal mee oneens' naar 'helemaal mee eens'.¹² Omdat dit item alleen de intentie meet – als men van plan is om actie te ondernemen maar dit uitstelt, suggereert het antwoord op het item dat ze geactiveerd zijn, terwijl ze in feite niet zijn – hebben we ook een gedragsmaat ontwikkeld om na te gaan of deelnemers daadwerkelijk actief op zoek gaan naar meer informatie. Aan het eind van de vragenlijst wordt de deelnemers gevraagd om aan te geven of ze:

12 En een optie 'Niet van toepassing, dat heb ik al gedaan'.

- 1) doorgelinkt willen worden naar de pensioenplanner van het pensioenfonds om in te loggen op hun eigen pensioenomgeving en te kijken wat de financiële gevolgen zijn van eerder of later met pensioen gaan.
- 2) doorgelinkt willen worden naar een webpagina van hun pensioenfonds met extra informatie over eerder of later met pensioen gaan.
- 3) de vragenlijst willen afsluiten.

2.3.4 Intentie voor de keuze van de pensioendatum

De gedragsintentie voor de keuze van de pensioendatum wordt gemeten met het item 'Stel dat u nu een keuze zou moeten maken én dat het financieel mogelijk is om eerder met pensioen te gaan. Wat zou dan uw voorkeur hebben?'. Dit item wordt beantwoord met 'Eerder met pensioen gaan', 'Op mijn AOW-datum met pensioen gaan (dus niet eerder of later)¹³', 'Later met pensioen gaan', 'Anders, namelijk ...' of 'Weet ik niet'.

2.3.5 Demografische kenmerken

Aan het eind van de vragenlijst verzamelden we gegevens van deelnemers over leeftijd, geslacht en hoogst afgeronde opleiding (zie Tabel 1).

2.3.6 Items voor ander onderzoek

In de vragenlijst van dit onderzoek zijn ook diverse items opgenomen die dienen ter beantwoording van een andere onderzoeksvraag, waarover separaat verslag wordt gedaan. In dit huidige onderzoek gebruiken we deze items enkel om zo zuiver mogelijk het effect van de interventies te bepalen, door in de statistische analyse te controleren voor de variabelen waarop deze items betrekking hebben.

Voorafgaand aan de interventie kregen deelnemers drie items over de pensioenoriëntatie, drie items over zekerheid met betrekking tot financiële zaken en drie items over eigen-effectiviteit met betrekking tot financiële zaken. Na de interventie kregen deelnemers twee items over de zekerheid over hun eigen inzicht in pensioen en twee items over de mate waarin ze zich in staat voelen om pensioengerelateerde zaken te regelen en keuzes te maken. Tot slot hebben we vragen gesteld over de hoeveelheid van het vak economie in de schoolopleiding, het hoogste onderwijsniveau waarop het vak economie is gevolgd en voorlichting in de vorm van het bijwonen

13 Dit is wat we in dit paper de 'pensioenrichtdatum' noemen, maar deze term is voor deelnemers vermoedelijk verwarrend. Daarom hebben we in afstemming met de communicatiespecialisten van PME pensioenfonds en BPL Pensioen gekozen voor AOW-datum, ondanks dat dit feitelijk een andere betekenis heeft.

van informatiebijeenkomsten of workshops op het terrein van persoonlijke financiën (bijvoorbeeld over pensioen).

2.4 Procedure

Na beoordeling en goedkeuring van het onderzoek door de Facultaire Ethische ToetsingsCommissie Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht (referentie-nummer: 22-136-01) hebben PME pensioenfonds en BPL Pensioen een uitnodiging gestuurd voor deelname aan het onderzoek aan hun actief pensioenopbouwende deelnemers van 55 jaar en ouder. De primaire doelgroep voor de keuzebegeleiding bestaat uit werkenden met hun pensioen in zicht. Deze doelgroep is concreter te maken naar een leeftijd van bijvoorbeeld 55 jaar en ouder. Deelnemers die vijf tot tien jaar voor hun pensioendatum zitten, blijken het meest betrokken bij hun pensioen en zoeken het meest intensief naar pensioeninformatie (Van Dalen & Henkens, 2022). Een van de twee fondsen startte in september 2022 met een eigen onderzoek. De groep deelnemers die daarvoor benaderd werd, is uitgesloten voor dit onderzoek. In de uitnodigingsmail stond een link naar de online onderzoeksomgeving, mogelijk gemaakt door een extern onderzoeksbureau. Data werden verzameld tussen 6 en 20 oktober 2022.

De online onderzoeksomgeving startte met een introductie over het onderzoek en informatie over de mogelijkheid om een cadeaubon te winnen, de omgang met gegevens, de rechten van de deelnemer en de contactgegevens van de onderzoekers. Hierna volgden vragen over de pensioenoriëntatie, zekerheid met betrekking tot financiële zaken en eigen-effectiviteit met betrekking tot financiële zaken (zie paragraaf 2.3). Vervolgens werden de deelnemers *random* toegewezen aan een van de drie condities: de tekst met voor- en nadelen, de VCM of de testimonials. Binnen de testimonial-conditie werd ook de volgorde van de testimonials gerandomiseerd – bij een deel van de deelnemers stond testimonial A bovenaan, gevolgd door B, bij het andere deel was dat andersom – om te controleren voor een *primacy*- of *recency*-effect.¹⁴

Na het doorlopen van de keuzebegeleiding kregen alle deelnemers dezelfde vragenlijst met vragen over achtereenvolgens activatie (de intentievraag), de intentie voor de keuze van de pensioendatum, voorbereiding op het maken van de keuze, ervaring van de keuzebegeleiding en demografische kenmerken (zie paragraaf 2.3). Vervolgens was er de mogelijkheid voor open vragen of opmerkingen, werd de deelnemer bedankt voor deelname en konden deelnemers hun e-mailadres achterlaten

14 In dat geval heeft respectievelijk de eerste of laatste testimonial meer impact.

om mee te doen aan de verloting van een van de twintig cadeaubonnen ter waarde van 25 euro. De onderzoeksomgeving sloot af met de gedragsmaat, waar deelnemers de optie hadden om een link te ontvangen naar de pensioenplanner of naar extra informatie (waarna de omgeving werd afgesloten) of om de omgeving direct af te sluiten (de eerste twee opties werden gerandomiseerd om te controleren voor een *primacy*- of *recency*-effect). Deelname aan het hele onderzoek duurde gemiddeld 10 minuten.

Pretest

Een eerste versie van het onderzoek is door vier mensen uit de doelgroep (deelnemers van BPL Pensioen) gepretest met de hardop-werkmethode, via Microsoft Teams. Bij deze methode voeren deelnemers een opdracht uit – in dit geval het doorlopen van het onderzoek, net zoals de uiteindelijke deelnemers doen – terwijl ze hardop hun gedachten uitspreken (Lentz, 2021). Doordat deelnemers hun gedachten onder woorden brachten, verkregen we inzicht in hun denkprocessen en konden we achterhalen of het onderzoek soepel liep, hoe het beviel voor de deelnemers en of er knelpunten waren bij het doorlopen van het onderzoek. Na de hardop-werkopdracht volgde een kort interview om de ervaring van de deelnemers te bespreken. De deelnemers kregen tot slot ruimte voor vragen en eventuele opmerkingen. Hierna werd de pretest afgerond. De deelnemers ontvingen als dank voor hun deelname een cadeaubon ter waarde van 10 euro.

Naar aanleiding van de pretest zijn enkele wijzigingen doorgevoerd, met name ter verduidelijking van onderdelen in zowel het materiaal als de vragenlijst, die resulteerden in de uiteindelijke opzet van het onderzoek zoals hierboven besproken. Zo zijn bij diverse vragen inleidende zinnen toegevoegd of aangepast, is de volgorde van vragen aangepast, zijn vragen verwijderd omdat deze als dubbelop werden ervaren en zijn de testimonials en de feedback in de VCM anders weergegeven.

3. Resultaten

3.1 Voorbereiding en waardering

Er is een significant verschil tussen de condities als we kijken naar de mate waarin deelnemers zich voorbereid voelen op het maken van de keuze na het gebruik van de keuzebegeleiding ($F(2, 2325) = 5.01$; $p = .007$; $\eta^2 = .004$) (zie Tabel 2). De post hoc-Bonferroni-toets laat zien dat deelnemers die de voor- en nadelentekst te zien kregen ($M = 3.48$, $SD = 0.72$), zich significant meer voorbereid voelden dan de deelnemers die de VCM ($M = 3.36$, $SD = 0.82$) gebruikten ($p = .009$) en dan degenen die de testimonials ($M = 3.39$, $SD = 0.74$) te zien kregen ($p = .049$).

Ook is er een significant verschil in de gemiddelde waardering van de aangeboden keuzebegeleiding tussen de drie condities ($F(2, 2325) = 4.23$; $p = .015$; $\eta^2 = .004$) (zie Tabel 2). Uit de post hoc-Bonferroni-toets blijkt dat deelnemers de voor- en nadelentekst ($M = 3.50$, $SD = 0.67$) significant meer waardeerden dan de VCM ($M = 3.40$, $SD = 0.71$) ($p = .024$).

Tot slot is er sprake van een significant verschil in de gemiddelde begrijpelijkheid van de aangeboden keuzebegeleiding tussen de drie condities ($F(2, 2325) = 4.46$; $p = .012$; $\eta^2 = .004$) (zie Tabel 2). De post hoc-Bonferroni-toets toont dat deelnemers de voor- en nadelentekst ($M = 3.46$, $SD = 0.82$) significant begrijpelijker vonden dan de VCM ($M = 3.33$, $SD = 0.80$) ($p = .009$).

3.2 Activatie

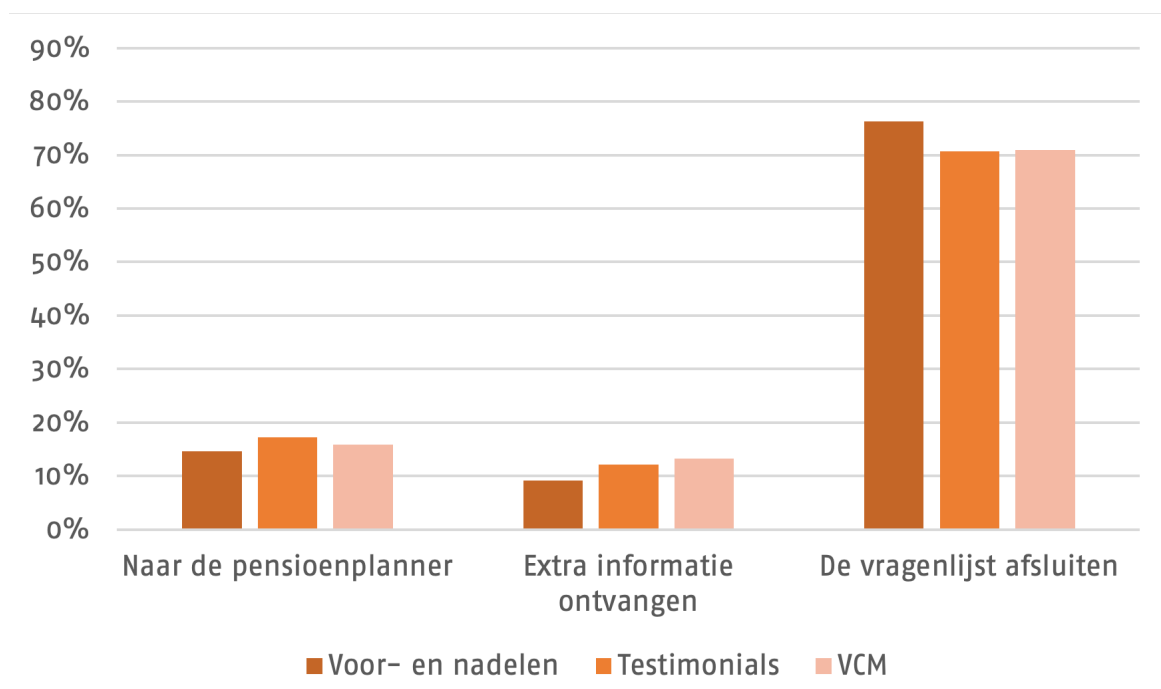
De deelnemers in de drie condities blijken niet significant te verschillen in de mate waarin ze van plan zijn binnenkort uit te zoeken hoeveel pensioen ze krijgen

Tabel 2. Gevoel van voorbereiding van de deelnemers en waardering van de aangeboden keuzebegeleiding, uitgesplitst naar conditie (1 = laag, 5 = hoog)

	Tekst met voor- en nadelen ($n = 802$)	Value Clarification Method ($n = 770$)	Testimonials ($n = 756$)	$F(2, 2325)$ p η^2
Gevoel van voorbereiding	3.48 ^a (0.72)	3.36 ^b (0.82)	3.38 ^b (0.74)	= 5.01 = .007 = .004
Waardering	3.50 ^a (0.67)	3.40 ^b (0.71)	3.41 ^{a,b} (0.68)	= 4.23 = .015 = .004
Begrijpelijkheid	3.46 ^a (0.82)	3.33 ^b (0.80)	3.39 ^{a,b} (0.79)	= 4.46 = .012 = .004

^{a-b} Gemiddelden in een rij met verschillend superscript verschillen significant van elkaar ($p < .05$).

Figuur 1. Gewenste vervolgstap van de deelnemers, uitgesplitst naar conditie.

($F(2, 1624) = .629, p = .533$).¹⁵ Vervolgens hebben we gekeken naar de verschillen in de vervolgstap die de deelnemers willen zetten: i) naar de pensioenplanner van het pensioenfonds, ii) naar een webpagina van het pensioenfonds met extra informatie over de keuze of iii) de vragenlijst afsluiten (zie Figuur 1). We hebben een multinomiale logistische regressie uitgevoerd om te onderzoeken of de vorm van keuzebegeleiding kan voorspellen welke vervolgstap deelnemers willen zetten, waarbij we onder meer het gevoel van voorbereiding, waardering en begrijpelijkheid als predictoren hebben opgenomen. We hebben twee dummyvariabelen gemaakt, voor de testimonials en de VCM. Uit de multinomiale logistische regressie blijkt dat het model significant is, met de VCM-dummy en de testimonial-dummy als significante voorspeller van de vervolgstap om naar een webpagina met extra informatie over de keuze te gaan (zie Bijlage 4).

15 In deze analyse zijn de deelnemers die hebben aangegeven dat zij dit al gedaan hebben, niet meegenomen.

Tabel 3. Intentie voor de keuze van de pensioendatum van de deelnemers, uitgesplitst naar conditie (in %)

	Tekst met voor- en nadelen (n = 802)	Value Clarification Method (n = 770)	Testimonials (n = 756)
Eerder	70,9	68,6	66,4
Op pensioenrichtdatum	17,6	18,2	20,0
Later	4,0	3,1	4,1
Anders	4,1	5,5	4,6
Weet ik niet	3,4	4,7	4,9

3.3 Intentie voor de keuze van de pensioendatum

De deelnemers in de drie condities blijken niet significant te verschillen ($\chi^2(8) = 7.67$, $p = .466$; *Cramer's V* = .041) in het keuzealternatief dat op dit moment hun voorkeur zou hebben, ervan uitgaande dat het financieel mogelijk is om eerder met pensioen te gaan (zie Tabel 3).

4. Conclusie en discussie

In dit paper hebben we onderzocht hoe effectief drie verschillende vormen van keuzebegeleiding zijn bij de keuze om eerder, later of op de pensioenrichtdatum met pensioen te gaan. We hebben een tekst met voor- en nadelen van de verschillende keuzealternatieven – vergelijkbaar met teksten die in de praktijk worden gebruikt – vergeleken met 1) een Value Clarification Method (VCM) die deelnemers helpt om voor zichzelf een beeld te krijgen van hoe zij ervoor staan qua werk-privébalans en werkplezier en 2) twee testimonials waarin deelnemers lezen hoe andere deelnemers betekenis hebben gegeven aan de keuzealternatieven en daar achteraf (deels) bedenkingen bij hebben.

Uit de resultaten blijkt dat zowel de VCM als de testimonials – ten opzicht van de voor- en nadelentekst – voorspellen dat deelnemers naar een webpagina van het pensioenfonds gaan met extra informatie over de keuze om eerder, later of op de pensioenrichtdatum met pensioen te gaan. Dat betekent dat we een activerende werking kunnen signaleren vanuit de VCM en de testimonials. Op andere vlakken scoren de VCM (gevoel van voorbereiding van de deelnemers, waardering en begrijpelijkheid) en de testimonials (gevoel van voorbereiding van de deelnemers) minder goed als keuzebegeleiding dan de tekst met voor- en nadelen. Gezien de zeer kleine effectgroottes hebben deze verschillen echter nauwelijks praktische waarde.

De door ons ontworpen keuzebegeleiding (VCM) blijkt dus minder gewaardeerd en als minder begrijpelijk beoordeeld te worden dan de voor-en nadelentekst, die vergelijkbaar is met teksten die standaard in de praktijk worden gebruikt. Omdat het om waardering en begrijpelijkheid gaat, is dat wellicht ook logisch. De VCM is een 'nieuwe' vorm van keuzebegeleiding in het pensioendomein, een vorm die deelnemers nog niet eerder tegengekomen zijn – in tegenstelling tot de traditionele tekst met voor- en nadelen. Mogelijk wordt die tekst daarom beter gewaardeerd en hoger beoordeeld op begrijpelijkheid, omdat deze herkenbaar is voor deelnemers.

De VCM doet ook meer deelnemers afhaken tijdens het gebruik van de keuzebegeleiding. Ook dit kan mogelijk verklaard worden doordat de VCM een nieuwe en onherkenbare vorm van informatie is voor deelnemers om te gebruiken als keuzebegeleiding. Bovendien kost het doorlopen van de twee vragenlijsten in de VCM meer tijd dan het lezen van de twee testimonials of de voor- en nadelentekst.¹⁶ Ook dit kan ertoe leiden dat deelnemers afhaken.

16 De gemiddelde deelnameduur aan het onderzoek was voor deelnemers in de VCM-conditie 11 minuten en 44 seconden, voor deelnemers in de andere twee condities 9 minuten en 2 seconden.

Tot slot blijken deelnemers zich na het gebruiken van de VCM of het lezen van de testimonials minder voorbereid te voelen op het maken van de keuze dan deelnemers die de voor- en nadelentekst gelezen hebben. Voor het gevoel van voorbereiding hebben we gebruikgemaakt van de *Preparation for Decision Making Scale* van Bennett et al. (2010), aangepast aan de pensioencontext. Twee van de zes vragen uit die aangepaste schaal hadden expliciet betrekking op 'de voor- en nadelen van de keuzealternatieven'. De tekst met voor- en nadelen is de enige vorm van keuzebegeleiding geweest die expliciet geïntroduceerd werd met 'hieronder ziet u informatie waarin de voor- en nadelen van het eerder of later met pensioen gaan worden beschreven'. Bovendien werd hier, naast de voor- en nadelen op het gebied van werk-privébalans en werkplezier, uitgebreider (dan bij de VCM en de testimonials) ingegaan op de voor- en nadelen die de keuzealternatieven op financieel vlak hadden. Dit zou kunnen verklaren waarom deelnemers die de tekst met voor- en nadelen kregen, zich beter voorbereid voelden dan de deelnemers die de VCM of de testimonials kregen.

4.1 Verschil met het medisch domein

Onze VCM verschilt van sommige VCM's die gebruikt en onderzocht zijn in het medisch domein. In onze VCM geven we deelnemers een aanzet om te bepalen welk keuzealternatief het beste aansluit bij hun werk-privébalans en hun werkplezier. Zo geven we aan dat het interessant kan zijn om uit te zoeken of men eerder met pensioen kan als ze vanwege werk weinig tijd hebben of te moe zijn om leuke dingen te doen met familie of vrienden, en geven we ze vervolgens hun score op de vragenlijst over de werk-privébalans. Daarbij blijft het aan de deelnemer zelf om expliciet de link te leggen tussen die score en de keuzealternatieven. In het medisch domein toont een deel van de VCM's echter expliciet hoe indicaties van een individu op mogelijk relevante dimensies samenhangen met de keuzealternatieven, bijvoorbeeld door een van de keuzealternatieven aan te bevelen of door met scores aan te geven hoe goed de keuzealternatieven aansluiten (Witteman et al., 2016b). Uit de *systematic review* van Witteman et al. (2016b) blijkt dat ongeveer een derde van de VCM's in het medisch domein expliciet de implicaties presenteert van iemands indicaties op bepaalde dimensies. Voor de pensioencontext zou zo'n VCM bijvoorbeeld kunnen aangeven dat 'eerder met pensioen gaan' voor een deelnemer met weinig werkplezier en bij wie het werk het privéleven vaak in de weg zit, het beste lijkt aan te sluiten (en vice versa).

Ook het moment waarop we onze resultaten verzameld hebben verschilt van sommige onderzoeken in het medisch domein. De deelnemers aan ons onderzoek vulden de vragenlijst meteen in na het doorlopen van de keuzebegeleiding. Hoewel

dit in sommige onderzoeken in het medisch domein eveneens het geval is, zijn er ook studies die hiervan afwijken. Zo voerden Feldman–Stewart et al. (2012) bijvoorbeeld vervolgmetingen uit 1) meteen nadat een daadwerkelijke keuze was gemaakt, 2) enkele maanden na de gekozen behandeling en 3) ruim een jaar later. Zij stellen vast dat relevante effecten van de VCM enkel pas later indalen. Witteman et al. (2016a) schrijven ook dat effecten op de langere termijn waarschijnlijk het meest geschikt zijn om VCM's te evalueren (hoewel ze waarschuwen dat deze effecten beïnvloed kunnen worden door de uitkomst van de keuze in plaats van door de keuzebegeleiding). Omdat de VCM en de testimonials in ons onderzoek meer gericht zijn op het koppelen van relevante dimensies aan de verschillende keuzealternatieven door de deelnemer zelf, zouden die relevante dimensies mogelijk idealiter even op de deelnemer moeten inwerken.

4.2 Implicaties en toekomst

De deelnemers die hebben meegedaan aan ons onderzoek zijn vermoedelijk de meer gemotiveerde en bij pensioen betrokken deelnemers uit de onderzoekspopulatie en daarom mogelijk niet representatief voor de gehele onderzoekspopulatie of de Nederlandse pensioendeelnemerspopulatie. We moeten daarom voorzichtig zijn bij het interpreteren en generaliseren van de resultaten. Bovendien blijkt de ene interventie (VCM) tot meer uitval te leiden dan de andere (voor- en nadelentekst). Gezien deze beperkingen en de resultaten van het onderzoek, is het te vroeg om concrete aanbevelingen voor implementatie van een van de vormen van keuzebegeleiding te doen. Maar met de activerende werking die we vanuit de VCM en de testimonials signaleren, en de mogelijke verklaringen voor de andere gevonden resultaten, is er zeker aanleiding om de inzet van de vormen van pensioenkeuzebegeleiding die we in dit paper onderzocht hebben, verder te onderzoeken onder verschillende (en meer representatieve) populaties. We beschrijven enkele mogelijkheden voor vervolgonderzoek.

In de VCM die we in dit onderzoek hebben gebruikt, gaven we deelnemers feedback op hun scores op de vragenlijsten voor de werk–privébalans en het werkplezier in de vorm van hun mediaanscore (bijvoorbeeld 'Op basis van uw antwoorden op de vragen over uw werk–privébalans zit uw werk soms uw privéleven in de weg'). Bij voorkeur hadden we deelnemers echter feedback gegeven hoe ze scoorden ten opzichte van een benchmark. Voor beide schalen bestonden benchmarkgegevens, maar die waren verzameld onder Nederlandse werknemers uit verschillende beroepsgroepen en leeftijdscategorieën. Bovendien waren ze gedateerd (verzameld in respectievelijk 2013 en tussen 1999–2003). Omdat wij enkel recente benchmarkgegevens

wilden gebruiken en specifieke feedback wilden geven (relevant voor onze doelgroep van 55-plus), hebben we ervoor gekozen die benchmarkgegevens niet te gebruiken. Met het in dit paper beschreven onderzoek hebben we echter recente benchmarkgegevens verzameld waarmee in een vervolgonderzoek specifieke feedback aan 55-plussers gegeven kan worden (in de trant van 'Van de 100 mensen van 55 jaar en ouder, geven er 62 aan *minder vaak* last te hebben van hun werk in hun privéleven dan u en geven er 29 aan *vaker* last te hebben van hun werk in hun privéleven').

Daarnaast hebben we ons in het huidige onderzoek gefocust op de keuze om eerder of later dan de pensioenrichtdatum met pensioen te gaan. De vormen van keuzebegeleiding uit dit onderzoek zouden echter ook uitgebreid kunnen worden met deeltijdpensioen: de mogelijkheid om gedeeltelijk met pensioen te gaan en gedeeltelijk te blijven werken. Deze optie werd door diverse deelnemers aan ons onderzoek genoemd om mee te nemen in het onderzoek (in de open opmerking aan het eind van het onderzoek) of als de huidige voorkeurskeuze (genoemd onder de open antwoordoptie 'Anders, namelijk ...'). Ook in bredere context is deeltijdpensioen een interessante optie: twee derde van de werknemers en driekwart van de werkgevers is namelijk positief over deeltijdpensioen, ook al wordt daar nog weinig gebruik van gemaakt (Van Solinge et al., 2020).

Daarnaast is het de vraag of we andere resultaten krijgen als we de keuzebegeleiding ontwerpen voor en inzetten bij andere pensioenkeuzes, zoals bij de verdeling ouderdomspensioen/partnerspensioen en bij de keuze voor een hoog-laagconstructie. Ook voor die keuzes hebben Strikwerda et al. (2024) in kaart gebracht welke dimensies meegenomen worden bij het geven van betekenis aan de verschillende keuzealternatieven. Bij die keuzes blijken vooral de levensverwachting van de deelnemer (en partner) een rol te spelen, evenals het door de deelnemer (en partner) beschikken over voldoende financiële middelen voor de gewenste levensstandaard. Hoewel dit zich misschien minder goed laat vatten in gestandaardiseerde en gevalideerde vragenlijsten, zoals in dit onderzoek voor werk-privébalans en werkplezier in de VCM zijn gebruikt, zijn dit factoren waarvan de relevantie in testimonials goed weergegeven kan worden.

Het landschap van pensioencommunicatie is aan het veranderen. In de toekomst dienen pensioenaanbieders hun deelnemers aan te zetten tot relevante actie en op een adequate wijze te begeleiden bij het maken van passende keuzes. Wij zijn ervan overtuigd dat initiatieven zoals beschreven in dit paper, en ander gerelateerd onderzoek, hieraan een bijdrage kunnen leveren.

Referenties

- Abhyankar, P., Bekker, H. L., Summers, B. A., & Velikova, G. (2011). Why values elicitation techniques enable people to make informed decisions about cancer trial participation. *Health Expectations*, 14(51), 20–32. <https://doi.org/10.1111/j.1369-7625.2010.00615.x>
- Abraham, N. S., Naik, A. D., Street Jr, R. L., Castillo, D. L., Deswal, A., Richardson, P. A., Hartman, C. M., Shelton Jr., G., & Fraenkel, L. (2015). Complex antithrombotic therapy: determinants of patient preference and impact on medication adherence. *Patient Preference and Adherence*, 9, 1657–1668. <https://doi.org/10.2147/PPA.S91553>
- Beehr, T. A., & Bennett, M. M. (2015). Working after retirement: Features of bridge employment and research directions. *Work, Aging and Retirement*, 1(1), 112–128. <https://doi.org/10.1093/workar/wau007>
- Bennett, C., Graham, I. D., Kristjansson, E., Kearing, S. A., Clay, K. F., & O'Connor, A. M. (2010). Validation of a preparation for decision making scale. *Patient education and counseling*, 78(1), 130–133. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2009.05.012>
- Blalock, S. J., & Reyna, V. F. (2016). Using fuzzy-trace theory to understand and improve health judgments, decisions, and behaviors: A literature review. *Health Psychology*, 35(8), 781–792. <https://doi.org/10.1037/hea0000384>
- Brust-Renck, P. G., Reyna, V. F., Wilhelms, E. A., & Lazar, A. N. (2016). A fuzzy-trace theory of judgment and decision-making in health care: explanation, prediction, and application. In *Handbook of health decision science* (pp. 71–86). Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4939-3486-7_6
- Butow, P., Fowler, J. & Ziebland, S. (2005). Section E: Using personal stories. In A. O'Connor, H. Llewellyn-Thomas & D. Stacey (Eds.), *IPDAS Collaboration Background Document* (pp. 24–27). <http://ipdas.ohri.ca/ipdas-chapter-e.pdf>
- Connolly, T., & Zeelenberg, M. (2002). Regret in decision making. *Current Directions in Psychological Science*, 11(6), 212–216. <https://doi.org/10.1111/1467-8721.002>
- Dillard, A. J., Fagerlin, A., Dal Cin, S., Zikmund-Fisher, B. J., & Ubel, P. A. (2010). Narratives that address affective forecasting errors reduce perceived barriers to colorectal cancer screening. *Social Science & Medicine*, 71(1), 45–52. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.02.038>
- Dillard, A. J., & Main, J. L. (2013). Using a health message with a testimonial to motivate colon cancer screening: Associations with perceived identification and vividness. *Health Education & Behavior*, 40(6), 673–682. <https://doi.org/10.1177/1090198112473111>
- Eismann, M., & Henkens, K. (2017). Tegelijk met pensioen? *Demos: Bulletin over Bevolking en Samenleving*, 33(7), 1–4. <https://publ.nidi.nl/demos/2017/demos-33-07-eismann.pdf>
- Eismann, M., Henkens, K., & Kalmijn, M. (2019). Why singles prefer to retire later. *Research on Aging*, 31(10), 936–960. <https://doi.org/10.1177/0164027519873537>
- EIOPA (2013). *Good practices on information provision for DC schemes*. https://register.eiopa.europa.eu/Publications/Reports/Report_Good_Practices_Info_for_DC_schemes.pdf
- Fagerlin, A., Pignone, M., Abhyankar, P., Col, N., Feldman-Stewart, D., Gavaruzzi, T., Kryworuchko, J., Levin, C. A., Pieterse, A. H., Reyna, V., Stiggelhout, A., Scherer, L. D., Wills, C., & Witteman, H. O. (2013). Clarifying values: an updated review. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 13(2), S8. <https://doi.org/10.1186/1472-6947-13-S2-S8>
- Fasbender, U., Wang, M., Voltmer, J. B., & Deller, J. (2016). The meaning of work for post-retirement employment decisions. *Work, Aging and Retirement*, 2(1), 12–23. <https://doi.org/10.1093/workar/wav015>

- Feldman–Stewart, D., Tong, C., Siemens, R., Alibhai, S., Pickles, T., Robinson, J., & Brundage, M. D. (2012). The impact of explicit values clarification exercises in a patient decision aid emerges after the decision is actually made: Evidence from a randomized controlled trial. *Medical Decision Making, 32*(4), 616–626. <https://doi.org/10.1177/0272989X11434601>
- Fraenkel, L., Peters, E., Charpentier, P., Olsen, B., Errante, L., Schoen, R. T., & Reyna, V. (2012). Decision tool to improve the quality of care in rheumatoid arthritis. *Arthritis Care & Research, 64*(7), 977–985. <https://doi.org/10.1002/acr.21657>
- Fraenkel, L., Ravidou, N., Wittink, D., & Fried, T. (2007). Improving informed decision–making for patients with knee pain. *The Journal of Rheumatology, 34*(9), 1894–1898.
- Furunes, T., Mykletun, R. J., Solem, P. E., de Lange, A. H., Syse, A., Schaufeli, W. B., & Ilmarinen, J. (2015). Late career decision–making: A qualitative panel study. *Work, Aging and Retirement, 1*(3), 284–295. <https://doi.org/10.1093/workar/wav011>
- Geurts, S. A., Taris, T. W., Kompier, M. A., Dijkers, J. S., Van Hooff, M. L., & Kinnunen, U. M. (2005). Work–home interaction from a work psychological perspective: Development and validation of a new questionnaire, the SWING. *Work & Stress, 19*(4), 319–339. <https://doi.org/10.1080/02678370500410208>
- Lentz, L. (2021). *Methoden. Didactiek Nederlands – Handboek*. Geraadpleegd op 1 juni 2023 via <https://didactieknederlands.nl/handboek/2021/01/lezersonderzoek-deel-2-methoden/>
- Lourenço, C. J., Dellaert, B. G., & Donkers, B. (2020). Whose algorithm says so: The relationships between type of firm, perceptions of trust and expertise, and the acceptance of financial robo–advice. *Journal of Interactive Marketing, 49*, 107–124. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2019.10.003>
- Maes, A., Ummelen, N., & Hoeken, H. (1996). *Instructieve teksten: Analyse, ontwerp en evaluatie*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Michaud, P. C., Van Soest, A., & Bissonnette, L. (2020). Understanding joint retirement. *Journal of Economic Behavior & Organization, 173*, 386–401. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2019.07.013>
- Muzus. (2022). *Blik op pensioen: De klantreis*. Nibud. <https://www.nibud.nl/nieuws/onderzoek-nibud-pensioentool/>
- Pieterse, A. H., de Vries, M., Kunneman, M., Stiggelbout, A. M., & Feldman–Stewart, D. (2013). Theory–informed design of values clarification methods: a cognitive psychological perspective on patient health–related decision making. *Social Science & Medicine, 77*, 156–163. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2012.11.020>
- Reyna, V. F. (2008). A theory of medical decision making and health: Fuzzy Trace Theory. *Medical Decision Making, 28*(6), 850–865. <https://doi.org/10.1177/0272989X08327066>
- Reyna, V. F., Edelson, S., Hayes, B., & Garavito, D. (2022). Supporting health and medical decision making: findings and insights from fuzzy–trace theory. *Medical Decision Making, 42*(6), 741–754. <https://doi.org/10.1177/0272989X221105473>
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Bevlogenheid: een begrip gemeten. *Gedrag & Organisatie, 17*(2). <https://doi.org/10.5117/2004.017.002.002>
- Shaffer, V. A., Brodney, S., Gavaruzzi, T., Zisman–Ilani, Y., Munro, S., Smith, S. K., Thomas, E., Valentine, K. D., & Bekker, H. L. (2021). Do personal stories make patient decision AIDS more effective? An update from the International Patient Decision Aids Standards. *Medical Decision Making, 41*(7), 897–906. <https://doi.org/10.1177/0272989X21101100>
- Shaffer, V. A., & Zikmund–Fisher, B. J. (2013). All stories are not alike: a purpose–, content–, and valence–based taxonomy of patient narratives in decision aids. *Medical Decision Making, 33*(1), 4–13. <https://doi.org/10.1177/0272989X12463266>

- Smith, S. G., Raine, R., Obichere, A., Wolf, M. S., Wardle, J., & Von Wagner, C. (2015). The effect of a supplementary ('gist-based') information leaflet on colorectal cancer knowledge and screening intention: a randomized controlled trial. *Journal of Behavioral Medicine, 38*(2), 261–272. <https://doi.org/10.1007/s10865-014-9596-z>
- Strikwerda, J., Holleman, B., & Hoeken, H. (2022). Designing pension communication: Lessons from the medical domain. *Information Design Journal, 26*(3), 260–281. <https://doi.org/10.1075/idj.21011.str>
- Strikwerda, J., Holleman, B., & Hoeken, H. (2024). Relevant dimensions to give meaning to pension decisions. *Work, Aging and Retirement*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1093/workar/waae001>
- Ubel, P. A., Jepson, C., & Baron, J. (2001). The inclusion of patient testimonials in decision aids: effects on treatment choices. *Medical Decision Making, 21*(1), 60–68. <https://doi.org/10.1177/0272989X0102100108>
- Van Dalen, H., & Henkens, K. (2022). Zoeken naar pensioeninformatie als de finishlijn in zicht komt. *Pensioen Magazine, 27*(6/7), 12–14. <https://research.tilburguniversity.edu/en/publications/zoeken-naar-pensioeninformatie-als-de-finishlijn-in-zicht-komt>
- Van den Berg, T. I., Elders, L. A., & Burdorf, A. (2010). Influence of health and work on early retirement. *Journal of Occupational and Environmental Medicine, 52*(6), 576–583. <https://doi.org/10.1097/jom.0b013e3181de8133>
- Van Solinge, H., Damman, M., & Hershey, D. A. (2021). Adaptation or exploration? Understanding older workers' plans for post-retirement paid and volunteer work. *Work, Aging and Retirement, 7*(2), 129–142. <https://doi.org/10.1093/workar/waaa027>
- Van Solinge, H., Van Dalen, H., & Henkens, K. (2020). Deeltijdpensioen: belangstelling en belemmeringen op de werkvloer. *Netspar Design Paper, 162*. https://www.netspar.nl/assets/uploads/P20201106_Netspar-Design-Paper-162-WEB.pdf
- Wijzer in Geldzaken. (2015). *Onderzoek Pensioen3daagse 2015*. <https://www.wijzeringeldzaken.nl/bibliotheek-/media/pdf/onderzoek-pensioen3daagse-2015.pdf>
- Wijzer in Geldzaken. (2018). *Pensioenmonitor 2018*. <https://www.wijzeringeldzaken.nl/platform-wijzeringeldzaken/publicaties/pensioenmonitor-2018-Wijzer-in-geldzaken.pdf>
- Winterbottom, A., Bekker, H. L., Conner, M., & Mooney, A. (2008). Does narrative information bias individual's decision making? A systematic review. *Social Science & Medicine, 67*(12), 2079–2088. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.09.037>
- Witteman, H. O., Gavaruzzi, T., Scherer, L. D., Pieterse, A. H., Fuhrel-Forbis, A., Chipenda Dansokho, S., Exe, N., Kahn, V. C., Feldman-Stewart, D., Col, N. F., Turgeon, A. F., & Fagerlin, A. (2016a). Effects of design features of explicit values clarification methods: a systematic review. *Medical Decision Making, 36*(6), 760–776. <https://doi.org/10.1177/0272989X16634085>
- Witteman, H. O., Scherer, L. D., Gavaruzzi, T., Pieterse, A. H., Fuhrel-Forbis, A., Chipenda Dansokho, S., Exe, N., Kahn, V. C., Feldman-Stewart, D., Col, N. F., Turgeon, A. F., & Fagerlin, A. (2016b). Design features of explicit values clarification methods: a systematic review. *Medical Decision Making, 36*(4), 453–471. <https://doi.org/10.1177/0272989X15626397>
- Witteman, H. O., Julien, A.-S., Ndjaboue, R., Exe, N. L., Kahn, V. C., Fagerlin, A., & Zikmund-Fisher, B. J. (2020). What Helps People Make Values-Congruent Medical Decisions? Eleven Strategies Tested across 6 Studies. *Medical Decision Making, 40*(3), 266–278. <https://doi.org/10.1177/0272989X20904955>
- Wolfe, C. R., Reyna, V. F., Widmer, C. L., Cedillos, E. M., Fisher, C. R., Brust-Renck, P. G., Weil, A. M. (2015). Efficacy of a web-based intelligent tutoring system for communicating genetic risk of breast cancer: A fuzzy-trace theory approach. *Medical Decision Making, 35*(1), 46–59. <https://doi.org/10.1177/0272989X14535983>

Zacher, H., & Rudolph, C. W. (2017). Change in job satisfaction negatively predicts change in retirement intentions. *Work, Aging and Retirement, 3*(3), 284-297. <https://doi.org/10.1093/workar/wax009>

Bijlage 1. Tekst met voor- en nadelen van eerder of later met pensioen gaan**Wanneer wilt u uw pensioen laten ingaan?**

Uw pensioen gaat bij ons standaard in op uw AOW-leeftijd. Maar u kunt ook op een ander moment met pensioen gaan.

U gaat eerder met pensioen

Misschien wilt u eerder stoppen met werken. Bijvoorbeeld omdat u in uw privéleven last heeft van uw werk. Doordat u te weinig tijd heeft of te moe bent om leuke dingen te doen met familie of vrienden. Dan kunt u uw pensioen eerder in laten gaan. Op zijn vroegst kunt u uw pensioen laten ingaan op uw 60ste. Hoe eerder u uw pensioen laat ingaan, hoe lager uw pensioen wordt. Wij moeten uw pensioen namelijk langer uitbetalen. U bouwt ook minder lang pensioen op.

Eerder met pensioen gaan heeft dus financiële gevolgen. Waarschijnlijk krijgt u ook niet direct AOW. Dit is pensioen van de overheid. U vindt uw AOW-leeftijd op www.svb.nl

U gaat later met pensioen

Mogelijk kunt u bij uw werkgever langer doorwerken. Misschien geeft uw werk u ook plezier of een tevreden gevoel. Door het contact met collega's en het uitvoeren van zinvolle taken. Dan kunt u uw pensioen later in laten gaan. Uiterlijk kunt u uw pensioen laten ingaan 5 jaar nadat u voor het eerst AOW ontvangt. U krijgt dan méér pensioen per maand. Wij hoeven uw pensioen namelijk minder lang uit te betalen. Houd er rekening mee dat u na uw 68e geen pensioen meer opbouwt.

We raden u aan om de mogelijkheden eens te bekijken. Bijvoorbeeld in een gesprek met uw werkgever of via de pensioenplanner.

Bijlage 2. Voorbeeld van de vcm voor eerder of later met pensioen gaan

De volgende vragen gaan over de invloed van uw werk op hoe het thuis gaat.

Hoe vaak komt het voor dat...

	Nooit	Soms	Vaak	Altijd
...u thuis prikkelbaar bent , omdat uw werk veel van u vraagt?	☐	☐	☐	☐
...u moeilijk aan uw verplichtingen thuis kunt voldoen, omdat u in gedachten steeds met uw werk bezig bent?	☐	☐	☐	☐
...u vanwege verplichtingen op uw werk afspraken met uw partner/familie/vrienden moet afzeggen?	☐	☐	☐	☐
...u thuis moe bent, omdat uw werk veel van u vraagt?	☐	☐	☐	☐
...uw werktijden het moeilijk maken om aan uw verplichtingen thuis te voldoen?	☐	☐	☐	☐

En hoe vaak komt het voor dat...

	Nooit	Soms	Vaak	Altijd
...u door uw werk geen energie heeft om met uw partner/familie/vrienden leuke dingen te doen?	☐	☐	☐	☐
...u zoveel werk te doen heeft, dat u geen tijd heeft voor uw hobby's?	☐	☐	☐	☐
...de eisen die uw werk aan u stelt het moeilijk maken u thuis ontspannen te voelen?	☐	☐	☐	☐
...uw werk tijd vraagt die u liever aan uw partner/familie/vrienden zou doorbrengen?	☐	☐	☐	☐

De volgende stellingen gaan over hoe u uw werk ervaart en hoe u zich daarbij voelt.

Hoe vaak geldt onderstaande voor u?

	Nooit	Een paar keer per jaar of minder	Eens per maand of minder	Een paar keer per maand	Eens per week	Een paar keer per week	Dagelijks
Op mijn werk bruis ik van energie	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Als ik werk, voel ik me fit en sterk	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Ik ben enthousiast over mijn baan	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Mijn werk inspireert mij 	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐
Als ik 's morgens opsta, heb ik zin om aan het werk te gaan	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

En hoe vaak geldt onderstaande voor u?

	Nooit	Een paar keer per jaar of minder	Eens per maand of minder	Een paar keer per maand	Eens per week	Een paar keer per week	Dagelijks
Wanneer ik heel intensief aan het werk ben, voel ik mij gelukkig	☐	☐	☐	☐	☒	☐	☐
Ik ben trots op het werk dat ik doe	☐	☐	☐	☐	☐	☒	☐
Ik ga helemaal op in mijn werk	☐	☐	☐	☒	☐	☐	☐
Ik word intens blij van mijn werk	☐	☐	☒	☐	☐	☐	☐

Algemene informatie

Wanneer wilt u uw pensioen laten ingaan?

Het is belangrijk om te bekijken wat eerder of later met pensioen gaan betekent voor uw pensioenbedrag. Maar dat is niet het enige om rekening mee te houden. Misschien heeft u in uw privéleven wel regelmatig last van uw werk. Bijvoorbeeld doordat u te weinig tijd heeft of te moe bent om leuke dingen te doen met familie of vrienden. Dan kan het interessant zijn om uit te zoeken of u eerder met pensioen kan.

Op basis van uw antwoorden op de vragen over uw werk-privébalans zit uw werk soms uw privéleven in de weg.

Maar het kan ook zijn dat uw werk u plezier of een tevreden gevoel geeft. Bijvoorbeeld door het contact met collega's en het uitvoeren van zinvolle taken. En dat zou u kunnen gaan missen. In dat geval zou u kunnen bekijken wat de mogelijkheden zijn om langer door te blijven werken.

Op basis van uw antwoorden op de stellingen over uw werkplezier, ervaart u een paar keer per maand (veel) plezier in uw werk.

We raden u aan om de mogelijkheden eens te bekijken. Bijvoorbeeld in een gesprek met uw werkgever of via de pensioenplanner.

Bijlage 3. Testimonials over eerder of later met pensioen gaan

Wanneer wilt u uw pensioen laten ingaan?

"Ik heb nu meer tijd voor hobby's. Maar ik mis het contact met collega's."

"Ik ben Henk. Vorig jaar ben ik op 64-jarige leeftijd met pensioen gegaan. Dat was drie jaar voordat ik voor het eerst AOW kreeg. Ik begon me de laatste jaren op het werk steeds meer af te vragen of dit nou alles in het leven was. Het werk is leuk en ik heb fijne collega's. Maar er zijn ook nog zoveel andere dingen om te doen. Ik heb nu bijvoorbeeld veel meer tijd om hobby's op te pakken. Wel heb ik onderschat wat ik in mijn werk zou gaan missen. Het zorgt voor meer contact met andere mensen. En dat je je actief voelt in de samenleving. Wie weet krijg ik dat

gevoel weer terug door vrijwilligerswerk te gaan doen. Omdat ik mijn pensioen eerder in heb laten gaan, heb ik daarnaast natuurlijk elke maand minder te besteden dan als ik dat niet had gedaan"

"Doorwerken gaf me een tevreden gevoel. Maar ik had die tijd misschien beter anders kunnen besteden."

"Ik ben Willem. Vorig jaar ben ik op 70-jarige leeftijd met pensioen gegaan. Dat was drie jaar nadat ik voor het eerst AOW kreeg. Ik vond mijn werk namelijk nog veel te leuk. Het gaf me zo'n tevreden gevoel om mijn inzet, kennis en ervaring te gebruiken. Ik dacht altijd dat ik pas zou stoppen als ik erbij neer zou vallen. Maar de laatste jaren begon ik me steeds meer te beseffen dat het leven wel eindig is. Door mijn werk ben ik er niet aan toegekomen om een lange reis te maken met mijn familie, inclusief de kleinkinderen. Ik heb wel spijt dat ik dat niet eerder bedacht heb. Wie weet komt het ooit nog, nu ik alsnog met pensioen ben. Daar kunnen we nu ook wat meer aan besteden. Want door later met pensioen te gaan, krijg ik elke maand een hoger bedrag aan pensioen."

Het is belangrijk om te bekijken wat eerder of later met pensioen gaan betekent voor uw pensioenbedrag. Maar dat is niet het enige om rekening mee te houden. Misschien heeft u in uw privéleven wel regelmatig last van uw werk. Bijvoorbeeld doordat u te weinig tijd heeft of te moe bent om leuke dingen te doen met familie of vrienden. Dan kan het interessant zijn om uit te zoeken of u eerder met pensioen kan. Maar het kan ook zijn dat uw werk u plezier of een tevreden gevoel geeft. Bijvoorbeeld door het contact met collega's en het uitvoeren van zinvolle taken. En dat zou u kunnen gaan missen. In dat geval zou u kunnen bekijken wat de mogelijkheden zijn om langer door te blijven werken.

We raden u aan om de mogelijkheden eens te bekijken. Bijvoorbeeld in een gesprek met uw werkgever of via de pensioenplanner.

Bijlage 4. Tabel resultaten multinomiale logistische regressie

	<i>b</i> (SE)	95% CI for Odds Ratio		
		Lower	Odds Ratio	Upper
Naar de pensioenplanner				
Intercept	.43 (1.26)			
Pensioenoriëntatie 1	.18 (.10)	.98	1.20	1.47
Pensioenoriëntatie 2	.17 (.07)*	1.03	1.18	1.35
Pensioenoriëntatie 3	.05 (.08)	.90	1.05	1.22
Zekerheid vooraf	.03 (.15)	.78	1.03	1.37
Eigen-effectiviteit vooraf	-.32 (.13)*	.56	.73	.95
Opleidingsniveau	.21 (.09)*	1.04	1.24	1.48
Hoeveelheid economie	.07 (.07)	.94	1.07	1.22
Niveau economie	-.04 (.02)*	.93	.96	.99
Leeftijd	-.03 (.02)	.94	.97	1.01
Vorbereiding	-.11 (.10)	.74	.90	1.09
Waardering	.48 (.12)***	1.28	1.61	2.02
Begrijpelijkheid	-.25 (.08)*	.63	.78	.96
Zekerheid na 1	-.11 (.08)	.77	.89	1.04
Zekerheid na 2	-.17 (.12)	.67	.85	1.07
Eigen-effectiviteit na 1	-.13 (.12)	.70	.88	1.10
Eigen-effectiviteit na 2	-.05 (.10)	.78	.95	1.17
Voorlichting	.31 (.14)*	1.04	1.40	1.78
Geslacht	.05 (.19)	.73	1.05	1.53
Testimonial-dummy	-.25 (.15)	.59	.78	1.03
VCM-dummy	-.15 (.15)	.65	.86	1.15
Extra informatie				
Intercept	.19 (1.49)			
Pensioenoriëntatie 1	.14 (.12)	.91	1.15	1.45
Pensioenoriëntatie 2	.18 (.08)*	1.03	1.20	1.40
Pensioenoriëntatie 3	.17 (.09)	.99	1.19	1.42
Zekerheid vooraf	-.02 (.17)	.73	.98	1.36
Eigen-effectiviteit vooraf	-.53 (.15)***	.44	.59	.79
Opleidingsniveau	.16 (.10)	.95	1.17	1.43
Hoeveelheid economie	-.04 (.08)	.83	.96	1.11
Niveau economie	-.00 (.02)	.96	1.00	1.04
Leeftijd	-.01 (.02)	.95	.99	1.03
Vorbereiding	-.01 (.12)	.81	1.01	1.23
Waardering	.65 (.13)***	1.47	1.91	2.47
Begrijpelijkheid	-.27 (.12)*	.60	.76	.97
Zekerheid na 1	-.14 (.09)	.73	.87	1.05
Zekerheid na 2	-.31 (.14)*	.56	.73	.96
Eigen-effectiviteit na 1	-.01 (.13)	.76	.99	1.28
Eigen-effectiviteit na 2	-.15 (.12)	.68	.86	1.09
Voorlichting	-.17 (.15)	.63	.84	1.13
Geslacht	-.04 (.22)	.63	.96	1.48
Testimonial-dummy	-.38 (.17)*	.49	.68	.96
VCM-dummy	-.45 (.17)**	.46	.64	.89

$R^2 = .09$ (Cox-Snell), $.11$ (Nagelkerke). Model $\chi^2 (40) = 207.17, p < .001$.

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

OVERZICHT UITGAVEN IN DE DESIGN PAPER SERIE

- 1 Naar een nieuw pensioencontract (2011)
Lans Bovenberg en Casper van Ewijk
- 2 Langlevenrisico in collectieve pensioencontracten (2011)
Anja De Waegenaere, Alexander Paulis en Job Stigter
- 3 Bouwstenen voor nieuwe pensioencontracten en uitdagingen voor het toezicht daarop (2011)
Theo Nijman en Lans Bovenberg
- 4 European supervision of pension funds: purpose, scope and design (2011)
Niels Kortleve, Wilfried Mulder and Antoon Pelsser
- 5 Regulating pensions: Why the European Union matters (2011)
Ton van den Brink, Hans van Meerten and Sybe de Vries
- 6 The design of European supervision of pension funds (2012)
Dirk Broeders, Niels Kortleve, Antoon Pelsser and Jan-Willem Wijckmans
- 7 Hoe gevoelig is de uittredeleeftijd voor veranderingen in het pensioenstelsel? (2012)
Didier Fouarge, Andries de Grip en Raymond Montizaan
- 8 De inkomensverdeling en levensverwachting van ouderen (2012)
Marika Knoef, Rob Alessie en Adriaan Kalwij
- 9 Marktconsistente waardering van zachte pensioenrechten (2012)
Theo Nijman en Bas Werker
- 10 De RAM in het nieuwe pensioenakkoord (2012)
Frank de Jong en Peter Schotman
- 11 The longevity risk of the Dutch Actuarial Association's projection model (2012)
Frederik Peters, Wilma Nusselder and Johan Mackenbach
- 12 Het koppelen van pensioenleeftijd en pensioenaanspraken aan de levensverwachting (2012)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg en Tim Boonen
- 13 Impliciete en expliciete leeftijdsdifferentiatie in pensioencontracten (2013)
Roel Mehlkopf, Jan Bonenkamp, Casper van Ewijk, Harry ter Rele en Ed Westerhout
- 14 Hoofdlijnen Pensioenakkoord, juridisch begrepen (2013)
Mark Heemskerk, Bas de Jong en René Maatman
- 15 Different people, different choices: The influence of visual stimuli in communication on pension choice (2013)
Elisabeth Brügggen, Ingrid Rohde and Mijke van den Broeke
- 16 Herverdeling door pensioenregelingen (2013)
Jan Bonenkamp, Wilma Nusselder, Johan Mackenbach, Frederik Peters en Harry ter Rele
- 17 Guarantees and habit formation in pension schemes: A critical analysis of the floor-leverage rule (2013)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 18 The holistic balance sheet as a building block in pension fund supervision (2013)
Erwin Fransen, Niels Kortleve, Hans Schumacher, Hans Staring and Jan-Willem Wijckmans
- 19 Collective pension schemes and individual choice (2013)
Jules van Binsbergen, Dirk Broeders, Myrthe de Jong and Ralph Koijen
- 20 Building a distribution builder: Design considerations for financial investment and pension decisions (2013)
Bas Donkers, Carlos Lourenço, Daniel Goldstein and Benedict Dellaert

- 21 Escalerende garantietoezeggingen: een alternatief voor het StAr RAM-contract (2013)
Seraas van Bilsen, Roger Laeven en Theo Nijman
- 22 A reporting standard for defined contribution pension plans (2013)
Kees de Vaan, Daniele Fano, Herialt Mens and Giovanna Nicodano
- 23 Op naar actieve pensioenconsumenten: Inhoudelijke kenmerken en randvoorwaarden van effectieve pensioencommunicatie (2013)
Niels Kortleve, Guido Verbaal en Charlotte Kuiper
- 24 Naar een nieuw deelnemergericht UPO (2013)
Charlotte Kuiper, Arthur van Soest en Cees Dert
- 25 Measuring retirement savings adequacy; developing a multi-pillar approach in the Netherlands (2013)
Marika Knoef, Jim Been, Rob Alessie, Koen Caminada, Kees Goudswaard, and Adriaan Kalwij
- 26 Illiquiditeit voor pensioenfondsen en verzekeraars: Rendement versus risico (2014)
Joost Driessen
- 27 De doorsneesystematiek in aanvullende pensioenregelingen: effecten, alternatieven en transitiepaden (2014)
Jan Bonenkamp, RYanne Cox en Marcel Lever
- 28 EIOPA: bevoegdheden en rechtsbescherming (2014)
Ivor Witte
- 29 Een institutionele beleggersblik op de Nederlandse woningmarkt (2013)
Dirk Brounen en Ronald Mahieu
- 30 Verzekeraar en het reële pensioencontract (2014)
Jolanda van den Brink, Erik Lutjens en Ivor Witte
- 31 Pensioen, consumptiebehoeften en ouderenzorg (2014)
Marika Knoef, Arjen Hussem, Arjan Soede en Jochem de Bresser
- 32 Habit formation: implications for pension plans (2014)
Frank de Jong and Yang Zhou
- 33 Het Algemeen pensioenfonds en de taakafbakening (2014)
Ivor Witte
- 34 Intergenerational Risk Trading (2014)
Jijia Cui and Eduard Ponds
- 35 Beëindiging van de doorsneesystematiek: juridisch navigeren naar alternatieven (2015)
Dick Boeijen, Mark Heemskerk en René Maatman
- 36 Purchasing an annuity: now or later? The role of interest rates (2015)
Thijs Markwat, Roderick Molenaar and Juan Carlos Rodriguez
- 37 Entrepreneurs without wealth? An overview of their portfolio using different data sources for the Netherlands (2015)
Mauro Mastrogiacomo, Yue Li and Rik Dillingh
- 38 The psychology and economics of reverse mortgage attitudes. Evidence from the Netherlands (2015)
Rik Dillingh, Henriëtte Prast, Mariacristina Rossi and Cesira Urzì Brancati
- 39 Keuzevrijheid in de uittreedleeftijd (2015)
Arthur van Soest
- 40 Afschaffing doorsneesystematiek: verkenning van varianten (2015)
Jan Bonenkamp en Marcel Lever
- 41 Nederlandse pensioenopbouw in internationaal perspectief (2015)
Marika Knoef, Kees Goudswaard, Jim Been en Koen Caminada
- 42 Intergenerationele risicodeling in collectieve en individuele pensioencontracten (2015)
Jan Bonenkamp, Peter Broer en Ed Westerhout
- 43 Inflation Experiences of Retirees (2015)
Adriaan Kalwij, Rob Alessie, Jonathan Gardner and Ashik Anwar Ali
- 44 Financial fairness and conditional indexation (2015)
Torsten Kleinow and Hans Schumacher
- 45 Lessons from the Swedish occupational pension system (2015)
Lans Bovenberg, RYanne Cox and Stefan Lundbergh

- 46 Heldere en harde pensioenrechten onder een PPR (2016)
Mark Heemskerk, René Maatman en Bas Werker
- 47 Segmentation of pension plan participants: Identifying dimensions of heterogeneity (2016)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brüggem, Thomas Post and Chantal Hoet
- 48 How do people spend their time before and after retirement? (2016)
Johannes Binswanger
- 49 Naar een nieuwe aanpak voor risicoprofiel-meting voor deelnemers in pensioenregelingen (2016)
Benedict Dellaert, Bas Donkers, Marc Turlings, Tom Steenkamp en Ed Vermeulen
- 50 Individueel defined contribution in de uitkeringsfase (2016)
Tom Steenkamp
- 51 Wat vinden en verwachten Nederlanders van het pensioen? (2016)
Arthur van Soest
- 52 Do life expectancy projections need to account for the impact of smoking? (2016)
Frederik Peters, Johan Mackenbach en Wilma Nusselder
- 53 Effecten van gelaagdheid in pensioen-documenten: een gebruikersstudie (2016)
Louise Nell, Leo Lentz en Henk Pander Maat
- 54 Term Structures with Converging Forward Rates (2016)
Michel Vellekoop and Jan de Kort
- 55 Participation and choice in funded pension plans (2016)
Manuel García-Huitrón and Eduard Ponds
- 56 Interest rate models for pension and insurance regulation (2016)
Dirk Broeders, Frank de Jong and Peter Schotman
- 57 An evaluation of the nFTK (2016)
Lei Shu, Bertrand Melenberg and Hans Schumacher
- 58 Pensioenen en inkomensongelijkheid onder ouderen in Europa (2016)
Koen Caminada, Kees Goudswaard, Jim Been en Marike Knoef
- 59 Towards a practical and scientifically sound tool for measuring time and risk preferences in pension savings decisions (2016)
Jan Potters, Arno Riedl and Paul Smeets
- 60 Save more or retire later? Retirement planning heterogeneity and perceptions of savings adequacy and income constraints (2016)
Ron van Schie, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 61 Uitstroom van oudere werknemers bij overheid en onderwijs. Selectie uit de poort (2016)
Frank Cörvers en Janneke Wilschut
- 62 Pension risk preferences. A personalized elicitation method and its impact on asset allocation (2016)
Gosse Alserda, Benedict Dellaert, Laurens Swinkels and Fieke van der Lecq
- 63 Market-consistent valuation of pension liabilities (2016)
Antoon Pelsser, Ahmad Salahnejhad and Ramon van den Akker
- 64 Will we repay our debts before retirement? Or did we already, but nobody noticed? (2016)
Mauro Mastrogiacomo
- 65 Effectieve ondersteuning van zelfmanagement voor de consument (2016)
Peter Lapperre, Alwin Oerlemans en Benedict Dellaert
- 66 Risk sharing rules for longevity risk: impact and wealth transfers (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg and Thijs Markwat
- 67 Heterogeniteit in doorsneeproblematiek. Hoe pakt de transitie naar degressieve opbouw uit voor verschillende pensioenfondsen? (2017)
Loes Frehen, Wouter van Wel, Casper van Ewijk, Johan Bonekamp, Joost van Valkengoed en Dick Boeijen
- 68 De toereikendheid van pensioenopbouw na de crisis en pensioenhervormingen (2017)
Marike Knoef, Jim Been, Koen Caminada, Kees Goudswaard en Jason Rhuggenaath

- 69 De combinatie van betaald en onbetaald werk in de jaren voor pensioen (2017)
Marleen Damman en Hanna van Solinge
- 70 Default life-cycles for retirement savings (2017)
Anna Grebenchtchikova, Roderick Molenaar, Peter Schotman en Bas Werker
- 71 Welke keuzemogelijkheden zijn wenselijk vanuit het perspectief van de deelnemer? (2017)
Casper van Ewijk, Roel Mehlkopf, Sara van den Bleeken en Chantal Hoet
- 72 Activating pension plan participants: investment and assurance frames (2017)
Wiebke Eberhardt, Elisabeth Brüggén, Thomas Post en Chantal Hoet
- 73 Zerotopia – bounded and unbounded pension adventures (2017)
Samuel Sender
- 74 Keuzemogelijkheden en maatwerk binnen pensioenregelingen (2017)
Saskia Bakels, Agnes Joseph, Niels Kortleve en Theo Nijman
- 75 Polderen over het pensioenstelsel. Het debat tussen de sociale partners en de overheid over de oudedagvoorzieningen in Nederland, 1945–2000 (2017)
Paul Brusse
- 76 Van uitkeringsovereenkomst naar PPR (2017)
Mark Heemskerk, Kees Kamminga, René Maatman en Bas Werker
- 77 Pensioenresultaat bij degressieve opbouw en progressieve premie (2017)
Marcel Lever en Sander Muns
- 78 Bestedingsbehoeften bij een afnemende gezondheid na pensionering (2017)
Lieke Kools en Marike Knoef
- 79 Model Risk in the Pricing of Reverse Mortgage Products (2017)
Anja De Waegenaere, Bertrand Melenberg, Hans Schumacher, Lei Shu and Lieke Werner
- 80 Expected Shortfall voor toezicht op verzekeraars: is het relevant? (2017)
Tim Boonen
- 81 The Effect of the Assumed Interest Rate and Smoothing on Variable Annuities (2017)
Anne G. Balter and Bas J.M. Werker
- 82 Consumer acceptance of online pension investment advice (2017)
Benedict Dellaert, Bas Donkers and Carlos Lourenço
- 83 Individualized life-cycle investing (2017)
Gréta Oleár, Frank de Jong and Ingmar Minderhoud
- 84 The value and risk of intergenerational risk sharing (2017)
Bas Werker
- 85 Pensioenwensen voor en na de crisis (2017)
Jochem de Bresser, Marike Knoef en Lieke Kools
- 86 Welke vaste dalingen en welk beleggings-beleid passen bij gewenste uitkeringsprofielen in verbeterde premiereregelingen? (2017)
Johan Bonekamp, Lans Bovenberg, Theo Nijman en Bas Werker
- 87 Inkomens- en vermogensafhankelijke eigen bijdragen in de langdurige ouderenzorg: een levenslopperspectief (2017)
Arjen Hussem, Harry ter Rele en Bram Wouterse
- 88 Creating good choice environments – Insights from research and industry practice (2017)
Elisabeth Brüggén, Thomas Post and Kimberley van der Heijden
- 89 Two decades of working beyond age 65 in the Netherlands. Health trends and changes in socio-economic and work factors to determine the feasibility of extending working lives beyond age 65 (2017)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt and Suzan van der Pas
- 90 Cardiovascular disease in older workers. How can workforce participation be maintained in light of changes over time in determinants of cardiovascular disease? (2017)
Dorly Deeg, E. Burgers and Maaïke van der Noordt
- 91 Zicht op zzp-pensioen (2017)
Wim Zwinkels, Marike Knoef, Jim Been, Koen Caminada en Kees Goudswaard

- 92 Return, risk, and the preferred mix of PAYG and funded pensions (2017)
Marcel Lever, Thomas Michielsen and Sander Muns
- 93 Life events and participant engagement in pension plans (2017)
Matthew Blakstad, Elisabeth Brügggen and Thomas Post
- 94 Parttime pensioneren en de arbeidsparticipatie (2017)
Raymond Montizaan
- 95 Keuzevrijheid in pensioen: ons brein wil niet kiezen, maar wel gekozen hebben (2018)
Walter Limpens en Joyce Vonken
- 96 Employability after age 65? Trends over 23 years in life expectancy in good and in poor physical and cognitive health of 65–74-year-olds in the Netherlands (2018)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk, Hannie Comijs and Martijn Huisman
- 97 Loslaten van de verplichte pensioenleeftijd en het organisatieklimaat rondom langer doorwerken (2018)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens en Harry van Dalen
- 98 Overgangseffecten bij introductie degressieve opbouw (2018)
Bas Werker
- 99 You're invited – RSVP! The role of tailoring in incentivising people to delve into their pension situation (2018)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij en Leo Lentz
- 100 Geleidelijke uittreding en de rol van deeltijdpensioen (2018)
Jonneke Bolhaar en Daniël van Vuuren
- 101 Naar een model voor pensioencommunicatie (2018)
Leo Lentz, Louise Nell en Henk Pander Maat
- 102 Tien jaar UPO. Een terugblik en vooruitblik op inhoud, doelen en effectiviteit (2018)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 103 Health and household expenditures (2018)
Raun van Ooijen, Jochem de Bresser en Marike Knoef
- 104 Keuzevrijheid in de uitkeringsfase: internationale ervaringen (2018)
Marcel Lever, Eduard Ponds, Rik Dillingh en Ralph Stevens
- 105 The move towards riskier pension products in the world's best pension systems (2018)
Anne G. Balter, Malene Kallestrup-Lamb and Jesper Rangvid
- 106 Life Cycle Option Value: The value of consumer flexibility in planning for retirement (2018)
Sonja Wendel, Benedict Dellaert and Bas Donkers
- 107 Naar een duidelijk eigendomsbegrip (2018)
Jop Tangelder
- 108 Effect van stijging AOW-leeftijd op arbeidsongeschiktheid (2018)
Rik Dillingh, Jonneke Bolhaar, Marcel Lever, Harry ter Rele, Lisette Swart en Koen van der Ven
- 109 Is de toekomst gearriveerd? Data science en individuele keuzemogelijkheden in pensioen (2018)
Wesley Kaufmann, Bastiaan Starink en Bas Werker
- 110 De woontevredenheid van ouderen in Nederland (2018)
Jan Rouwendal
- 111 Towards better prediction of individual longevity (2018)
Dorly Deeg, Jan Kardaun, Maaïke van der Noordt, Emiel Hoogendijk en Natasja van Schoor
- 112 Framing in pensioenkeuzes. Het effect van framing in de keuze voor beleggingsprofiel in DC-plannen naar aanleiding van de Wet verbeterde premieregeling (2018)
Marijke van Putten, Rogier Potter van Loon, Marc Turlings en Eric van Dijk
- 113 Working life expectancy in good and poor self-perceived health among Dutch workers aged 55–65 years with a chronic disease over the period 1992–2016 (2019)
Astrid de Wind, Maaïke van der Noordt, Dorly Deeg and Cécile Boot
- 114 Working conditions in post-retirement jobs: A European comparison (2019)
Ellen Dingemans and Kène Henkens

- 115 Is additional indebtedness the way to increase mortgage–default insurance coverage? (2019)
Yeorim Kim, Mauro Mastrogiacomio, Stefan Hochguertel and Hans Bloemen
- 116 Appreciated but complicated pension Choices? Insights from the Swedish Premium Pension System (2019)
Monika Böhnke, Elisabeth Brügggen and Thomas Post
- 117 Towards integrated personal financial planning. Information barriers and design propositions (2019)
Nitesh Bharosa and Marijn Janssen
- 118 The effect of tailoring pension information on navigation behavior (2019)
Milena Dinkova, Sanne Elling, Adriaan Kalwij and Leo Lentz
- 119 Opleiding, levensverwachting en pensioenleeftijd: een vergelijking van Nederland met andere Europese landen (2019)
Johan Mackenbach, José Rubio Valverde en Wilma Nusselder
- 120 Giving with a warm hand: Evidence on estate planning and bequests (2019)
Eduard Suari–Andreu, Raun van Ooijen, Rob J.M. Alessie and Viola Angelini
- 121 Investeren in menselijk kapitaal: een gecombineerd werknemers– en werkgeversperspectief (2019)
Raymond Montizaan, Merlin Nieste en Davey Poulissen
- 122 The rise in life expectancy – corresponding rise in subjective life expectancy? Changes over the period 1999–2016 (2019)
Dorly Deeg, Maaïke van der Noordt, Noëlle Sant, Henrike Galenkamp, Fanny Janssen and Martijn Huisman
- 123 Pensioenaanvullingen uit het eigen woningbezit (2019)
Dirk Brounen, Niels Kortleve en Eduard Ponds
- 124 Personal and work–related predictors of early exit from paid work among older workers with health limitations (2019)
Nils Plomp, Sascha de Breij and Dorly Deeg
- 125 Het delen van langlevensrisico (2019)
Anja De Waegenaere, Agnes Joseph, Pascal Janssen en Michel Vellekoop
- 126 Maatwerk in pensioencommunicatie (2019)
Sanne Elling en Leo Lentz
- 127 Dutch Employers’ Responses to an Aging Workforce: Evidence from Surveys, 2009–2017 (2019)
Jaap Oude Mulders, Kène Henkens and Hendrik P. van Dalen
- 128 Preferences for solidarity and attitudes towards the Dutch pension system – Evidence from a representative sample (2019)
Arno Riedl, Hans Schmeets and Peter Werner
- 129 Deeltijdpensioen geen wondermiddel voor langer doorwerken (2019)
Henk–Wim de Boer, Tunga Kantarcı, Daniel van Vuuren en Ed Westerhout
- 130 Spaarmotieven en consumptiegedrag (2019)
Johan Bonekamp en Arthur van Soest
- 131 Substitute services: a barrier to controlling long–term care expenditures (2019)
Mark Kattenberg and Pieter Bakx
- 132 Voorstel keuzearchitectuur pensioensparen voor zelfstandigen (2019)
Jona Linde
- 133 The impact of the virtual integration of assets on pension risk preferences of individuals (2019)
Sesil Lim, Bas Donkers en Benedict Dellaert
- 134 Reforming the statutory retirement age: Policy preferences of employers (2019)
Hendrik P. van Dalen, Kène Henkens and Jaap Oude Mulders
- 135 Compensatie bij afschaffing doorsnee–systematiek (2019)
Dick Boeijen, Chantal de Groot, Mark Heemskerk, Niels Kortleve en René Maatman
- 136 Debt affordability after retirement, interest rate shocks and voluntary repayments (2019)
Mauro Mastrogiacomio

- 137 Using social norms to activate pension plan members: insights from practice (2019)
Joyce Augustus-Vonken, Pieter Verhallen, Lisa Brüggem and Thomas Post
- 138 Alternatieven voor de huidige verplichtstelling van bedrijfstakpensioenfondsen (2020)
Erik Lutjens en Fieke van der Lecq
- 139 Eigen bijdrage aan ouderenzorg (2020)
Pieter Bakx, Judith Bom, Marianne Tenand en Bram Wouterse
- 140 Inrichting fiscaal kader bij afschaffing doorsneesystematiek (2020)
Bastiaan Starink en Michael Visser
- 141 Hervorming langdurige zorg: trends in het gebruik van verpleging en verzorging (2020)
Pieter Bakx, Pilar Garcia-Gomez, Sara Rellstab, Erik Schut en Eddy van Doorslaer
- 142 Genetic health risks, insurance, and retirement (2020)
Richard Karlsson Linnér and Philipp D. Koellinger
- 143 Publieke middelen voor particuliere ouderenzorg (2020)
Arjen Hussem, Marianne Tenand en Pieter Bakx
- 144 Emotions and technology in pension service interactions: Taking stock and moving forward (2020)
Wiebke Eberhardt, Alexander Henkel en Chantal Hoet
- 145 Opleidingsverschillen in levensverwachting: de bijdrage van acht risicofactoren (2020)
Wilma J. Nusselder, José Rubio Valverde en Johan P. Mackenbach
- 146 Shades of Labor: Motives of Older Adults to Participate in Productive Activities (2020)
Sonja Wendel and Benedict Dellaert
- 147 Raising pension awareness through letters and social media: Evidence from a randomized and a quasi-experiment (2020)
Marieke Knoef, Jim Been and Marijke van Putten
- 148 Infographics and Financial Decisions (2020)
Ruben Cox and Peter de Goeij
- 149 To what extent can partial retirement ensure retirement income adequacy? (2020)
Tunga Kantarcı and Jochem Zweerink
- 150 De steun voor een 'zwareberoepenregeling' ontleed (2020)
Harry van Dalen, Kène Henkens en Jaap Oude Mulders
- 151 Verbeteren van de inzetbaarheid van oudere werknemers tot aan pensioen: literatuuroverzicht, inzichten uit de praktijk en de rol van pensioenuitvoerders (2020)
Peter Lapperre, Henk Heek, Pascal Corten, Ad van Zonneveld, Robert Boulogne, Marieke Koeman en Benedict Dellaert
- 152 Betere risicospreiding van eigen bijdragen in de verpleeghuiszorg (2020)
Bram Wouterse, Arjen Hussem en Rob Aalbers
- 153 Doorbeleggen met garanties? (2020)
Roderick Molenaar, Peter Schotman, Peter Dekkers en Mark Irwin
- 154 Differences in retirement preferences between the self-employed and employees: Do job characteristics play an explanatory role? (2020)
Marleen Damman, Dieuwke Zwier en Swenne G. van den Heuvel
- 155 Do financial incentives stimulate partially disabled persons to return to work? (2020)
Tunga Kantarcı and Jan-Maarten van Sonsbeek
- 156 Wijzigen van de bedrijfstakpensioenregeling: tussen pensioenfondsbestuur en sociale partners (2020)
J.R.C. Tangelder
- 157 Keuzes tijdens de pensioenopbouw: de effecten van nudging met volgorde en standaardopties (2020)
Wilde Zijlstra, Jochem de Bresser en Marieke Knoef
- 158 Keuzes rondom pensioen: implicaties op uitkeringssnelheid voor een heterogeen deelnemersbestand (2020)
Servaas van Bilsen, Johan Bonekamp, en Eduard Ponds

- 159 Met big data inspelen op woonwensen en woongedrag van ouderen: praktische inzichten voor ontwerp en beleid (2020)
Ioulia V. Ossokina en Theo A. Arentze
- 160 Economic consequences of widowhood: Evidence from a survivor's benefits reform in the Netherlands (2020)
Jeroen van der Vaart, Rob Alessie and Raun van Ooijen
- 161 How will disabled workers respond to a higher retirement age? (2020)
Tunga Kantarcı, Jim Been and Arthur van Soest
- 162 Deeltijdpensioenen: belangstelling en belemmeringen op de werkvloer (2020)
Hanna van Solinge, Harry van Dalen en Kène Henkens
- 163 Investing for Retirement with an Explicit Benchmark (2020)
Anne Balter, Lennard Beijering, Pascal Janssen, Frank de Jong, Agnes Joseph, Thijs Kamma and Antoon Pelsser
- 164 Vergrijzing en verzuim: impact op de verzekeringsvoorkeuren van werkgevers (2020)
Remco Mallee en Raymond Montizaan
- 165 Arbeidsmarkteffecten van de pensioenpremiestystematiek (2020)
Marieke Knoef, Sander Muns en Arthur van Soest
- 166 Risk Sharing within Pension Schemes (2020)
Anne Balter, Frank de Jong en Antoon Pelsser
- 167 Supporting pension participants: Three lessons learned from the medical domain for better pension decisions (2021)
Jelle Strikwerda, Bregje Holleman and Hans Hoeken
- 168 Variable annuities with financial risk and longevity risk in the decumulation phase of Dutch DC products (2021)
Bart Dees, Frank de Jong and Theo Nijman
- 169 Verloren levensjaren als gevolg van sterfte aan Covid-19 (2021)
Bram Wouterse, Frederique Ram en Pieter van Baal
- 170 Which work conditions can encourage older workers to work overtime? (2021)
Raymond Montizaan and Annemarie Kuenn-Nelen
- 171 Herverdeling van individueel pensioenvermogen naar partnerpensioen: een stated preference-analyse (2021)
Raymond Montizaan
- 172 Risicogedrag na een ramp; implicaties voor pensioenen (2021)
Martijn de Vries
- 173 The Impact of Climate Change on Optimal Asset Allocation for Long-Term Investors (2021)
Mathijs Cosemans, Xander Hut and Mathijs van Dijk
- 174 Beleggingsbeleid bij onzekerheid over risicobereidheid en budget (2021)
Agnes Joseph, Antoon Pelsser en Lieke Werner
- 175 On the Resilience of ESG Stocks during COVID-19: Global Evidence (2021)
Gianfranco Gianfrate, Tim Kievid & Mathijs van Dijk
- 176 De solidariteitsreserve juridisch ontrafeld (2021)
Erik Lutjens en Herman Kappelle
- 177 Hoe vertrouwen in politiek en maatschappij doorwerkt in vertrouwen in pensioeninstellingen (2021)
Harry van Dalen en Kène Henkens
- 178 Gelijke rechten, maar geen gelijke pensioenen: de gender gap in Nederlandse tweedepijlerpensioenen
Suzanne Kali, Jim Been, Marieke Knoef en Albert van Marwijk Kooy
- 179 Completing Dutch pension reform (2021)
Ed Westerhout, Eduard Ponds and Peter Zwaneveld
- 180 When and why do employers hire and rehire employees beyond normal retirement age? (2021)
Orlaith C. Tunney and Jaap Oude Mulders
- 181 Family and government insurance: Wage, earnings, and income risks in the Netherlands and the U.S. (2021)
Mariacristina De Nardi, Giulio Fella, Marieke Knoef, Gonzalo Paz-Pardo and Raun van Ooijen

- 182 Het gebruik van data in de pensioenmarkt (2021)
Willem van der Deijl, Marije Kloek, Koen Vaassen en Bas Werker
- 183 Applied Data Science in the Pension Industry: A Survey and Outlook (2021)
Onaopepo Adekunle, Michel Dumontier and Arno Riedl
- 184 Individual differences in accessing personalized online pension information: Inertia and a digital hurdle (2021)
Milena Dinkova, Adriaan Kalwij & Leo Lentz
- 185 Transitie: gevoeligheid voor veronderstellingen en omstandigheden (2021)
Anne Balter, Jan Bonenkamp en Bas Werker
- 186 De voordelen van de solidariteitsreserve ontrafeld (2021)
Servaas van Bilsen, Roel Mehlkopf en Antoon Pelsser
- 187 Consumption and time use responses to unemployment (2021)
Jim Been, Eduard Suari-Andreu, Marike Knoef en Rob Alessie
- 188 Wat is inertie? (2021)
Marijke van Putten en Robert-Jan Bastiaan de Rooij
- 189 The effect of the Dutch financial assessment framework on the mortgage investments of pension funds (2021)
Yeorim Kim and Mauro Mastrogiacomo
- 190 The Recovery Potential for Underfunded Pension Plans (2021)
Li Yang, Antoon Pelsser and Michel Vellekoop
- 191 Trends in verschillende gezondheidsindicatoren: de rol van opleidingsniveau (2021)
Wilma J. Nusselder, José Rubio Valverde en Dorly Deeg
- 192 Toedeling van rendementen met spreiding (2021)
Anne Balter en Bas Werker
- 193 Occupational pensions, macroprudential limits, and the financial position of the self-employed (2021)
Francesco G. Caloia, Stefan Hochguertel and Mauro Mastrogiacomo
- 194 How do spouses respond when disability benefits are lost? (2021)
Mario Bernasconi, Tunga Kantarci, Arthur van Soest, and Jan-Maarten van Sonsbeek
- 195 Pension Payout Preferences (2021)
Rik Dillingh and Maria Zumbuehl
- 196 Naar de kern van pensioenkeuzes (2021)
Jelle Strikwerda, Bregje Holleman en Hans Hoeken
- 197 The Demand for Retirement Products: The Role of Withdrawal Flexibility and Administrative Burden (2021)
Pim Koopmans, Marike Knoef and Max van Lent
- 198 Stapelen van keuzes; interacties in keuze-architectuur en tussen tijd en risico (2021)
Jona Linde en Ingrid Rohde
- 199 Arbeidsmarktstatus tussen de 65ste verjaardag en de AOW-leeftijd: verschillen tussen opleidingsgroepen (2021)
Wilma J. Nusselder, Marti K. Rado en Dorly J.H. Deeg
- 200 Geheugenloos spreiden met gelijke aanpassingen (2021)
Sander Muns
- 201 Bevoegdheidsverdeling sociale partners en pensioenfondsen bij stelseltransitie (2022)
René Maatman en Mark Heemskerk
- 202 Matchmaking in pensioenland: welk pensioen past bij welke deelnemer? (2022)
Marike Knoef, Rogier Potter van Loon, Marc Turlings, Marco van Toorn, Floske Weehuizen, Bart Dees en Jorgo Goossens
- 203 Inkomenseffecten bij en na invaren in het nieuwe pensioencontract (2022)
Sander Muns, Theo Nijman en Bas Werker
- 204 Pensioenvoorbereiding van zzp'ers tijdens de coronacrisis (2022)
Marleen Damman en Gerbert Kraaykamp
- 205 Een reële oriëntatie van het nieuwe pensioencontract (2022)
Rens van Gastel, Niels Kortleve, Theo Nijman en Peter Schotman
- 206 Infographics and financial decisions: an eye-tracking experiment (2022)
Hong Phuoc (Michael) Vo, Reinier Cozijn and Peter de Goeij

- 207 Eliciting Pension Beneficiaries' Sustainability Preferences (2022)
Rob Bauer, Tobias Ruof and Paul Smeets
- 208 No pension and no house? The effect of LTV limits on the housing wealth accumulation of the self-employed (2022)
Mauro Mastrogiacomo and Cindy Biesenbeek
- 209 Drawing Up the Bill: Does Sustainable Investing Affect Stock Returns Around the World? (2022)
Rómulo Alves, Philipp Krueger and Mathijs van Dijk
- 210 Personal life events and individual risk preferences (2022)
Paul Bokern, Jona Linde, Arno Riedl, Hans Schmeets and Peter Werner
- 211 Trust and Distrust in Pension Providers in Times of Decline and Reform. Analysis of Survey Data 2004–2021 (2022)
Hendrik P. van Dalen and Kène Henkens
- 212 Diversiteit en inclusie in pensioenfondsbesturen (2022)
Tanachia Ashikali and Floortje Fontein
- 213 NDC-pensioen: bruikbaar alternatief voor Nederland? Verkenning van routes voor versterking pensioen voor allen (2022)
Casper van Ewijk, Lex Meijdam en Eduard Ponds
- 214 Visuele communicatie van onzekere pensioenuitkeringen (2022)
Lisanne van Weelden, Maaïke Jongenelen, Marloes van Moort en Hans Hoeken
- 215 Uitkeringseffecten en kostendekkende premies in het nieuwe nabestaandenpensioen (2022)
Sander Muns, Theo Nijman en Bas Werker
- 216 A comparison of pension-relevant preferences, traits, skills, and attitudes between the self-employed and employees in the Netherlands (2022)
Paul Bokern, Jona Linde, Arno Riedl, Hans Schmeets and Peter Werner
- 217 Het pensioenperspectief van basisbanen (2022)
Ton Wilthagen, Zeger Kluit en Michael Visser
- 218 Carbon Bias in Index Investing (2022)
Mathijs Cosemans and Dirk Schoenmaker
- 219 Measuring Risk Capacity (2022)
Rob Alessie, Viola Angelini and Lars Kleinhuis
- 220 Participatiehypotheken als impuls voor mobiliseren woningkapitaal: een interessante optie voor pensioenfondsen (2023)
Casper van Ewijk, Arjen Gielen, Marike Knoef, Mauro Mastrogiacomo en Alfred Slager
- 221 Trust in Pension Funds, Or the Importance of Being Financially Sound (2023)
Hendrik P. van Dalen and Kène Henkens
- 222 De pensioenvoorziening in Nederland, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en Zwitserland: een rechtsvergelijkend onderzoek (2023)
Jessica van den Heuvel-Warren
- 223 Sustainable Development Goals and Sovereign Bond Spreads: Investor Implications (2023)
Eline ten Bosch, Mathijs van Dijk, and Dirk Schoenmaker
- 224 Show Me My Future: Data-Driven Storytelling and Pension Communication (2023)
Kay Schroeder, Inka Eberhardt, Wiebke Eberhardt and Alexander Henkel
- 225 Shocks to Occupational Pensions and Household Savings (2023)
Francesco Caloia, Mauro Mastrogiacomo and Irene Simonetti
- 226 Vertrouwen in partijen in het Nederlandse pensioenveld: een kwalitatief onderzoek onder deelnemers, consultants en adviseurs (2023)
Jelle Strikwerda, Bregje Holleman en Hans Hoeken
- 227 Trust in the financial performance of pension funds, public perception, and its effect on participation in voluntary pension saving plans (2023)
Floor Goedkoop, Madi Mangan, Mauro Mastrogiacomo and Stefan Hochguertel

- 228 Measuring sustainability preferences of pension members – A methodological proposition and a case study of a UK pension fund (2023)
Rob Bauer, Marco Ceccarelli, Katrin Gödker, and Paul Smeets
- 229 Invaren of niet invaren door pensioenfondsen: economische en juridische aspecten (2023)
Casper van Ewijk en Mark Heemskerk
- 230 Stated product choices of heterogeneous agents are largely consistent with standard models (2023)
Bart Dees, Theo Nijman and Arthur van Soest
- 231 What comes to mind when considering looking into and/or adjusting one's pension? An empirical study among UK and US residents (2023)
Eric van Dijk, Marcel Zeelenberg, Wändi Bruine de Bruin and Robert-Jan Bastiaan de Rooij
- 232 Taakafbakening: houdbaarheid in toekomstig pensioenstelsel (2023)
Erik Lutjens en Hans van Meerten
- 233 A comparison of risk preference elicitation methods and presentation formats (2023)
Jorgo Goossens, Marike Knoef, Bart Kuijpers, Rogier Potter van Loon, Eduard Ponds, Arno Riedl, Siert Vos
- 234 The Effects of Online Financial Endorsements on the Investment Behavior of Young Retail Investors (2023)
Peter de Goeij and Emre Kaan
- 235 Communicatie over de toedeling van vermogen – of het antwoord op de vraag: Ga ik erop voor- of achteruit? (2023)
Lisa Brügggen, Annemarie van Hekken en Bas Werker
- 236 Challenges of Automated Financial Advice: Definition and Ethical Considerations (2023)
Robert Gianni, Minou van der Werf, Lisa Brügggen, Darian Meacham, Jens Hogreve, Thomas Post and Jonas Heller
- 237 The impact of uncertainty in risk preferences and risk capacities on lifecycle investment (2023)
Anne G. Balter, Rob van den Goorbergh en Nikolaus Schweizer
- 238 Solidariteitsbuffer en solidariteitsvoorkeuren (2024)
Eduard Ponds en Evert Webers
- 239 Garanties in het nieuwe pensioenstelsel (2024)
Matthijs Kokken, Theo Nijman en Bas Werker
- 240 Vertrouwen in (pensioen)instituten bij verschillende sociaaleconomische groepen (2024)
Paul Bokern, Jona Linde, Arno Riedl, Hans Schmeets en Peter Werner
- 241 Value considerations, ethical dilemmas, and resolving methods in automated financial advice – Qualitative study among industry experts (2024)
Floris de Haan, Minou van der Werf and Lisa Brügggen
- 242 Wanneer met pensioen? – De effectiviteit van verschillende vormen van keuzebegeleiding (2024)
Jelle Strikwerda, Bregje Holleman en Hans Hoeken

Network for Studies on Pensions, Aging and Retirement

Dit is een uitgave van:
Netspar
Telefoon 013 466 2109
E-mail info@netspar.nl
www.netspar.nl

Maart 2024